F. ENGELS ● MARX'IN KAPİTALİ ÜZERİNE

F. Engels

MARX'IN KAPİTAL'i ÜZERİNE

g

günce yayınları

Friedrich Engels

MARX'IN KAPİTAL'İ ÜZERİNE

Orijinal adı «On Marx's Capital» olan bu kitap dilimize Ahmet YURDAER tarafından çevrilmiştir.

Doyuran Matbaasında dizilip, basılmıştır./Kapak Baskısı: Kelebek Matbaası.

Bilimsel Dizi : 4

1. Baskı, 1975

günce yayınları

P. K. 1337 Sirkeci — İSTANBUL

FRİEDRİCH ENGELS

MARX'IN KAPİTAL'İ ÜZERİNE

Çeviren

Ahmet YURDAER

GÜNCE YAYINLARI

İçindekiler

Sayfa

Önsöz 7

I. KAPİTAL'İN BİRİNCİ CİLDİ ÜZERİNE İNCELEMELER

Marx'ın Kapitali 19
Karl Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie 31
Karl Marx, Sermaye Üzerine 39

II. KAPİTAL'İN ÖZETİ

Karl Marx, Kapital,
Birinci Cilt, Birinci Kitap
Kapitalist Üretim Süreci

METALAR VE PARA 77
1 — Metalar 77
2 — Metaların Değişim Süreci 80
3 — Para veya Meta Dolaşımı 82
A — Değerin Ölçüsü 82
B — Dolaşım Ortamı 84
a. Metaların Başkalaşımı 84
b. Paranın Devri 86
c. Sikke, Değer Sembolü 88
C — Para 90
a. Servet Biriktirme 90
b. Ödeme Aracı 91
c. Dünya Parası 94
PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ 94
1 — Sermayenin Genel Formülü 94
2 — Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler 99

3 — İşgücünün Satın Alınması ve Satılması 103
MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ 107
1 — İş Süreci ve Artı-Değer Yaratma Süreci 107
2 — Sabit ve Değişken Sermaye 110
3 — Artı-Değer Oranı 113
4 — İşgünü 115
5 — Artı-Değer Kitlesi ve Oranı 120
NİSPÎ ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ 123
1 — Nispî Artı-Değer Kavramı 123
2 — Kooperasyon 125
3 — İşbölümü ve Manüfaktür 133
4 — Makinalar ve Büyük Endüstri 139
a. Makinalar 139
b. Makinadan Ürüne Aktarılan Değer 143
c. Fabrika 147
c′ (d). İşçilerin Fabrika Sistemine ve Makinalara Karşı Mücadelesi 149
c″ (e). Makinalar ve Artı-Değer ... 151
ARTI - DEĞER ÜRETİMİ ÜZERİNDE DİĞER ARAŞTIRMALAR 155

III. KAPİTAL'İN ÜÇÜNCÜ CİLDİNE EK

I — Değer Kanunu ve Kâr Oranı 161
II — Borsa 191
İlâve Bölüm, Kapital'in III. Cildinin XXVII. Bölümüne Ekleme 196

ÖNSÖZ

Bu kitapta toplanmış yazılar Engels'in Marx'ın **Kapital**'i ile ilgili olarak yazdıklarının ancak küçük bir kısmıdır. Zira yarım asırı aşan bir süre için, Engels'in yaratıcı eylemi Marx'ınki ile içiçe girmişti. Marksizmin kurucularının mektuplaşmaları, Engels'in **Kapital**'in en önemli önermelerinden birkaçının ayrıntılı bir şekilde hazırlanmasında fazlasıyla sahip olduğu katkı ve tavsiyeleri olaylara dayanan bilgisi ve eleştirel görüşleri ile Marx'a ne kadar büyük ve sürekli yardım sağladığını gösterir. Engels'in eserlerinin birçoğu marksist doktrinin temel önermelerinin geliştirilme ve kanıtlanmasına hasredilmiştir. Engels'in Marx ile uzun seneler süren şahsi işbirliğini, yazarı tarafından elyazması halinde bırakılmış olan **Kapital**'in son iki cildinin yayınlanması, birinci cildin ve Marx'ın birkaç diğer eserinin yeni baskıları takip etti. Engels'in yayınladığı Marx'ın eserlerine kendisi tarafından yazılmış önsözlerin bir kısmı marksist doktrinin düşmanlarına karşı savunulmasına hasredilmiştir.

Derlemenin **birinci kısmı Kapital**'in birinci cildinin gözden geçirildiği **üç incelemeden** oluşur. Bi-

rinci cildin 1867'de yayınlanmasından sonra, Marx ve Engels'in görevlerinden biri de, burjuvazinin nefret ettiği tohum halinde bulunan doktrini, sayesinde boğmayı ümid ettiği susuş kumkumasını kırmak olmuştu. Marx'ın **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** adlı eseri 1859'da yayınlandığında gerçek bir susuş kumkuması ile karşılaşmıştı. **Kapital**'in birinci cildi de aynı akıbet ile karşı karşıya gelme tehdidi altındaydı. Marx'ın çalışma arkadaşları, ve en başta Engels tarafından, bu plânı boşa çıkarmak için olağanüstü çaba gösterildi. İşçi sınıfının basını o sıralarda ziyadesiyle zayıftı. Ancak dolaylı yollardan, burjuvazinin elinde bulunan gündelik basının aracılığıyla, esere karşı onun içerdiği fikirlerin yayılmasına yardımcı olabilecek okuyucular arasında bir ilgi uyandırabilmek mümkün olmuştu. Burjuva yayıncılarının şüphelerini giderebilmek için Engels olağanüstü beceriklilik göstermek zorunda kaldı. Rus devrimcilerinin çarlık sansürüne maruz bulunan yayınlarında kullanmak zorunda kaldıkları dil kadar mahircesine, tam bir Ezop diliyle bir dizi inceleme kaleme aldı. Burjuva yayımcıların sınıf güdülerine dayanan sansürlerinin sonucu olarak Engels'in eserlerinin bir kısmı yayınlanmadı, bir kısmı ise zedelenmiş oldu. Engels'in **Kapital'in** birinci cildi ile ilgili dokuz incelemesinden üçü bu derlemede basıldı. Bunlardan birincisi Leipzig'de Wilhelm Liebknecht'in yönetiminde yayımlanan bir sosyalist yayın olan **Demokratisches Wohenblatt**'in **(Haftalık Demokrat)** 21 ve 28 Mart 1868 tarihli, 12 ve 13 No'lu sayılarında basıldı. **İkincisi, Kapital** üzerine incelemelerin hazırlanmasında büyük rol oynamış olan Marx'ın arkadaşı Kugelmann

tarafından o sıralarda ilerici burjuva bir nitelik taşıyan **Rheinische Zeitung**'un yöneticisine gönderildi; fakat mektup basılmadı. Üçüncüsü ise, ilerici Profesör Beesly'nin (Londra'da 1864 yılında Birinci Enternasyonal'in kuruluşunun açıklandığı uluslararası toplantının başkanı) büyük etkinliğe sahip olduğu ingilizce **Fortnightly Review** idi. Engels bu incelemeyi arkadaşı Samuel Moore'un ismiyle imzaladı. Makalenin sadece birinci kısmı yazılmış, sonuç kısmı ise yazılmak üzereydi. Ne var ki, yayıncı ve derginin sahibi incelemenin yayınlanmasına karşı çıktıklarından inceleme neşredilmedi.

Derlemenin **ikinci kısmı** Engels tarafından yazılmış olan **Kapital**'in birinci cildinin özetinden oluşur. Engels Marx'ın **Kapital** üzerine çalışmasına aktif olarak katılmıştı. Marx birinci cilt basılırken ona bu cildin birleştirilmemiş yapraklarını göndermiş, Engels de her bölüm ve her yaprak üzerine ayrıntılı olarak kanaatini bildirmişti. Birinci cilt çıkar çıkmaz, Engels onu özetlemek işini üzerine aldı. 17 Nisan 1868'de Marx'a bir mektubunda şöyle yazıyordu:

«İstediğim gibi kullanabileceğim zamanım sınırlı ve senin kitabının özetlenmesi zannettiğimden daha fazla çalışmayı gerektiriyor, buna rağmen, çalışmayı bir defa üzerime doğru dürüst aldığıma göre, onu sadece özellikle sadece şu anki amacı kapsamayacak bir şekilde yapmalıyım.»

Bahsi geçen «şu anki amaç»; aşikâr bir şekilde **Fortnightly Review** için bir incelemenin yazılmasıydı; diğer taraftan özete bir göz atmak, onun çalışmayı gerçekten «doğru dürüst, ve sadece özellikle şu anki amacı kapsamayacak bir şekilde» yaptığı

sonucuna varmaya yeterlidir. Engels sadece **Kapital**'in birinci cildinin ilk dört bölümünün özetini çıkarmaya zaman bulabilmişti. Şu nokta unutulmamalıdır ki, ilk baskısında bu cilt, daha sonraki baskılarda kısım olarak adlandırılan ve beşinci bölümünün iki kısma ayrılması ile, sonunda toplam olarak yedi kısım halini alacak altı bölümden meydana geliyordu. Buna göre, Engels tarafından özetlenmiş dört bölümü **Kapital**'in şu anki düzenlenişine göre ilk dört kısmının karşılığı olur. Ayrıca, yine bilinmelidir ki, **Kapital**'in daha sonraki baskılarında, Marx metne bir dizi ilâve ve değişiklik de yapmıştır. Örneğin, birinci baskının metalara ayrılmış birinci bölümünde, Marx özel olarak değer ile onun bir biçimi olarak değişim-değeri arasındaki ayrım konusu üzerinde durmamıştı. Değerin biçiminin açıklanmasının hatırı sayılır bir kısmı, bir ek halinde cildin sonunda verilmiş ve Engels'in özetine dahil edilmemiştir.

Engels'in incelemeleri ve yapmış olduğu özet, **Kapital**'in incelenmesi için paha biçilmez yardımcılardır. **Kapital**'in içeriği büyük ölçüde Marx'ın kendi sözleri ile verilmiştir. İncelemelerde olduğu kadar özette de ağırlık merkezi, Marx'ın ekonomik doktrinin temel taşı olan artı-değer teorisindedir. Engels Marx'ın artı-değer teorisinin, kapitalist sömürü ilişkilerinin yaygınlaştığı, işçi sınıfının mücadelede ilk adımlarını attığı ve emek ile sermaye arasında ilk hafif çarpışmaların yer aldığı tarihî şartları ayrıntılı olarak tanımlıyarak özel bir itina ile özetledi. Engels'in özeti en önemli olanı ortaya çıkarmakta büyük bir yardımcıdır; o okuyucunun dikkatını en önemli teorik sorunlar üzerinde rapte-

der, Marx'ı takiben, Engels özetinde bir kategoriden diğerine geçişi bir düşünce garabeti olmayıp, gerçek tarihî gelişme sürecinin bir yansıması olduğunu gösterir. Marx'ın açıklama tarzına bağlı kalarak, tarihî gelişme sırasında, sermayenin meta üretimi temeli üzerinde nasıl ortaya çıktığını, üretimin bütününü kendisine nasıl tâbi kıldığını, basit iş birliğinin yerine manüfaktürün ve bunun da yerine makina üretiminin nasıl geçtiğini de sergiler. Yine, Engels kapitalizmin kendi içinde taşıdığı sınıf karşıtlarının keskinleşmesinin ve makinaların kapitalist sistem içinde kullanımının «eski toplumun devrilişi ve bir yenisinin kuruluşunun unsurlarının olgunlaşmasına» yani **proleteryanın sosyalist devrimine** nasıl yol açtığını da gösterir.

Derlemenin üçüncü kısmı, Engels tarafından hayatının son yılında yazılmış ve ölümünden sonra yayınlanmıştır, **Kapital**'in üçüncü cildine bir ilâve olması amaçlanan bir denemedir. Engels **Kapital**'in yayınlanmasını, Marx'ın isteği üzerine, ikinci ve üçüncü cildleri de çıkartarak tamamladı; birinci cildin üçüncü ve dördüncü baskılarını da hazırlayarak yayınladı ve eserin birkaç dile tercümesi için elinden gelen bütün yardımı gösterdi. **Kapital**'in üçüncü cildi 1894'ün Aralık ayında dizgicilerden alındı. Onun ortaya çıkışı derhal canlı bir edebî polemiğe yol açtı. Burjuvazinin **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** ile **Kapital**'in birinci cildine karşı takındıkları susuş kumkuması tavrının, doksanlarda artık marksizme karşı faydasız bir silâh olduğu böylece ispatlanmış oldu. İşçi sınıfı hareketinin gelişmesi ve marksist doktrinin hızla yayılması burjuvazinin yeni mücadele yöntemleri geliştirmesini

gerektirdi. Engels bütün basının **Kapital**'in üçüncü cildine olan tepkisini büyük bir dikkatle izledi. Kendisinin kısa bir süre sonra ölümüne yol açan hastalıktan büyük bir ıstırap çekmesine rağmen, yaratıcı teorik çalışmasına ara vermedi. Hayatının son haftaları sırasında, göz alıcı eseri «**Kapital**'in üçüncü cildine ilâve»nin son satırlarını tamamladı. Engels bazı mektplarında bu eserinden sözeder. Kautsky'e 21 Mayıs 1895'de yazarken ona şu şekilde bilgi veriyordu:

«Bu arada sana **Neue Zeit** için bir çalışmamı göndermek üzereyim... **Kapital**'e ek ve ilâve sözler, Kitap III, No. 1: Değer Kanunu ve Kâr Oranı, Sombart ve C. Schmidt'in şüphelerine cevap. Arkadan No. 2 takip edecek; Marx'ın 1865'de onun hakkında yazdığından beri Borsa'nın büyük ölçüde değişmiş olan rolü. İsteğe ve hasredilecek zamana bağlı olarak devam etmek üzere.»

Engels bu iki kısımdan ancak birincisini basıma hazır hale getirebilmeyi başardı. İkinci kısımdan geriye, ancak Engels'in kendisi için yazmış olduğu özetlenmiş kısa bir taslağı kaldı. Birinci kısım ölümünden bir süre sonra **Neue Zeit**'da yayınlandı. «Değişimin fonksiyonundaki değişiklikler» adlı kısa özet ise 1932 yılına kadar basılmadı.

Engels'in değer kanunu ve kâr oranı üzerine olan makalesi **Kapital**'in üçüncü cildine önemli bir ilâve ve aynı zamanda marksist ekonomi teorisinin bir bütün olarak doğru anlaşılabilmesi için hatırı sayılır derecede öneme sahip bir eserdir. Marx'ın

sayısız eleştiricisi **Kapital**'in birinci ve üçüncü ciltleri arasında sözde varolduğu iddia edilen çelişkiyi ispatlayabilmek için tonlarca kâğıt harcamışlardır. Engels, makalesinde marksizmin «dostları» kisvesine bürünenleri ve değer kavramını «mantıkî bir gerçek» (W. Sombart), ya da «teorik bakımdan zorunlu bir hayal mahsülü»ne (C. Schmidt) indirgeyenler kadar, marksizmin açık düşmanlarını da teşhir etti. Marx'ın değerin, sadece teorik olarak değil, fakat tarihî olarak da üretim fiyatının **prius**'u (mukaddemi) olduğu şeklindeki önermesinden hareket ederek, Engels değişimin doğuş ve gelişimi ile değerin tarihî olarak ortaya çıkışını, ve kapitalizmin basit meta üretiminin yerini alması ile değerden üretim fiyatına tarihî geçişi gösterir.

Bu makalenin özel önemi, onun basit meta üretiminin yapısının ve bu tip üretimden kapitalizme geçiş sürecinin özelliklerini özlü ve berrak bir şekilde vermesinde yatmaktadır. Engels değer kanununu, meta üretiminin **hareket kanunu** olarak gözler önüne serer. Değer kanununun etkin olduğu dönemin istisnai uzunluğunun önemini belirtir. Birkaç somut tarihî örnekte kapitalist ilişkilerin doğuş ve yükselişini izler ve bu ilişkilerin üretim alanına nasıl hâkim olduklarını ispatlar. Engels'in makalesi marksist değer teorisinin gerçekten maddeci açıklamasının mükemmel bir modelidir ve marksizmin her çeşit idealistçe tahrifatlarına karşı mücadelede bir silâh olarak etkinliği açısından hâlâ aşılamamıştır.

Yukarıda da söylendiği şekilde, bu çalışmanın ikinci kısmı, ancak ayrıntılı olarak hazırlanmış bir

taslak olarak kaldı. Bu çalışmada Engels, ondokuzuncu yüzyılın son üçte birinde kapitalist ekonomide gözlenen değişiklikleri ve evrimleri özetlemek görevini yüklenmiştir.

Bu on yıllar kapitalizmin eski, serbest rekabetçi çağından, emperyalizme, burjuva sisteminin çelişkilerinin çok büyük boyutlara erişmesi ve keskinleşmesiyle tanımlanan tekelci kapitalizme geçiş dönemidir. Emperyalizmin marksist esaslara göre incelenmesi, Marx ve Engels'in çalışmasını devam ettiren ve marksizmi yeni ve daha yüksek bir düzeye eriştiren Lenin tarafından yapılmıştır. Marx'ın **Kapital**'de verdiği kapitalist üretimin gelişiminin temel kanunlarını incelemesini kendisine esas alan Lenin, kapitalizmin yeni ve en son aşaması olarak emperyalizm teorisini formüle etti, onu kemirip yokolmaya götüren çelişkileri ve hastalıkları açıkladı, ve onun çöküşünün ve proleterya devriminin zaferinin kaçınılmazlığını gösterdi.

Engels kapitalizmin gelişim sürecindeki yeni tarihî aşamanın,-bu aşamanın kesin hatları ile şekillendiği dönemde yaşamamış olduğundan-özelliklerini ifade edemezdi. Değişim üzerine olan taslak halindeki makalesinde, kapitalizmin gelişim sürecinde, yeni bir aşama sorununu ortaya atmaksızın, sadece kapitalist ülkelerin ekonomisindeki yeni olgulardan bazılarına işaret eder. Teşebbüslerin anonim şirket biçimlerinin yaygınlaşmasına, bireysel teşebbüslerin anonim şirketler haline dönüşmesine, bütün sahalarda teşebbüslerin yoğunlaşmasına ve içiçe girmelerine, ve son olarak, tekellerin ortaya çıkışına dikkat çekti. Büyük tekellere örnek ola-

rak, o zamanın ölçülerine göre çok muazzam bir değeri temsil eden 6,000,000 sterlin tutarındaki sermayesi ile İngiliz Birleşik Alkali Tröstü'nü hatırlatır. Engels'in **Kapital**'in III. cildinin 27. Bölümüne yayıncı olarak düştüğü not da, aynı şekilde tekeller üzerinedir; o da eldeki derlemeye bir ek olarak verilmiştir. Taslağında netice olarak verilen hususlardan ikisinde Engels sermaye ihracı ve sömürgelerin paylaşılması sorunlarını ortaya atar.

SBKP
Marksizm - Leninizm
Enstitüsü

I

KAPİTAL'İN BİRİNCİ CİLDİ ÜZERİNE İNCELEMELER

MARX'IN KAPİTA'İ [1]

I

Dünyada kapitalistler ve işçiler varoldukların-dan beri, işçiler için önümüzde bulunan bu kitap kadar büyük bir önem taşıyan başka herhangi bir kitap yayınlanmamıştır. Bugünkü toplumsal sistemimizin tamamının üstünde hareket ettiği dayanak noktası olan sermaye ve emek arasındaki ilişki, burada ilk defa olarak bilimsel ve ancak bir Alman için mümkün olabilecek bir kusursuzluk ve keskinlik ile ele alınmıştır. Bu eser bir Owen, bir Saint-Simon ve bir Fourier'nin eserleri kadar değerli olup, daima değerli olarak kalacaktır da. Tıpkı dağ eteklerinin manzarasının en üst zirvede duran bir gözlemci tarafından görüldüğü şekilde, modern toplumsal ilişkiler alanının berrak ve tam olarak görülebileceği bir yüksekliğe ilk defa tırmanma olanağı, bir Alman için saklı tutulmuştu.

Ekonomi politik bugüne kadar bize emeğin bü-

(1) Leipzig'de **Demokratisches Wochenblatt**'ın 21 ve 28 Mart 1868 tarihli, ve 12 ve 13 No'lu sayılarında yayınlandı.

tün zenginliklerin kaynağı ve bütün değerlerin ölçüsü olduğunu, buna göre üretimleri aynı çalışma zamanını gerektirmiş iki nesnenin aynı değere sahip olduklarını ve aynı şekilde birbirleri ile mübadele edilebilmeleri gerektiğini, çünkü ortalama olarak ancak eşit değerlerin biribirleri ile değiştirilebilir olduğunu öğretir. Fakat, aynı zamanda, sermaye adını verdiği bir çeşit biriktirilmiş emeğin varolduğunu; bu sermayenin, içinde taşıdığı yedek kaynakların sayesinde canlı emeğin üretkenliğini yüzlerce ve binlerce defa arttırdığını ve buna karşılık, kâr ya da kazanç diye isimlendirilen belirli bir karşılığı talep ettiğini de öğretir. Hepimizin bildiği gibi, bu, gerçek hayatta öyle bir şekilde meydana gelir ki; yaşayan emeğin ücretleri sürekli olarak azalır, ve yalnızca ücretleri ile yaşayan işçi kitlesi her zamankinden daha da kalabalıklaşıp zarurete düşerken, biriktirilmiş, canlı olmayan emeğin kârları daima yoğunlaşır, kapitalistlerin sermayesi sürekli olarak büyür. Bu çelişki nasıl çözümlenecektir? Eğer işçi ürününe kattığı emeğin tam olarak değerini geri alacak olursa, geriye, kapitalist için nasıl olur da bir kâr kalabilir? Halbuki, ancak değerler mübadele edilebileceğinden, durumun böyle olması gerekmektedir. Diğer taraftan, eğer, birçok ekonomist tarafından da itiraf edildiği şekilde, bu ürün işçi ile kapitalist arasında paylaşılacaksa, nasıl olur da eşit değerler değiştirilebilir ve işçi ürününün tam değerini geri alabilir? Ekonomi bilimi bugüne kadar bu çelişki karşısında çaresiz kalmış ve sıkıntı içinde anlamsız ibareleri yazmak ya da kekelemek ile yetinmiştir. Ekonominin daha önceki sosyalist eleştiricileri bile bu çelişkiyi vurgulama-

nın ötesinde bir şey yapamamışlardır. Şu ana; en sonunda Marx'ın bu kârın ortaya çıktığı süreci ta onun ilk kaynaklandığı yere kadar izleyip, böylelikle her şeye açıklık kazandırmasına kadar onu kimse çözememiştir.

Sermayenin gelişimini izlerken Marx, kapitalistlerin sermayelerini değişim yolu ile kullandıkları şeklindeki herkesin bildiği basit gerçekten yola koyulur: kapitalistler paralarının karşılığında meta alırlar ve daha sonra onları kendilerine mal olandan daha fazla bir para karşılığında satarlar. Örneğin, bir kapitalist pamuğu 1000 taler'den* alır, ve daha sonra onu 1100 taler'e satar, böylece 100 taler kazanmış olur. Başlangıçtaki sermayenin üzerindeki bu fazladan 100 taler Marx'ın artı-değer diye adlandırdığı şeydir. Bu artı-değer nereden kaynaklanmaktadır? Ekonomi bilimcilerinin varsayımına göre, ancak eşit değerler birbirleri ile değiştirilirler, ve soyut teori açısından bu doğrudur. Buna göre, pamuğun alım ve arkasından gelen satım işlemi, ancak bir gümüş taler'in otuz gümüş groschen** ile ve sonra bozuk paraların bir gümüş taler ile yeniden değiştirilmesi, yani kimsenin ne zenginleştiği ne de yoksullaştığı bir işlem kadar artı-değer yaratabilir. Fakat artı-değerin, satıcıların, malları değerlerinin üzerindeki, alıcıların ise onları değerlerinin altındaki fiyatlar ile satıp, almalarından kaynaklanması söz konusu değildir, çünkü herkes sıra ile satıcı ve alıcı durumundadır ve bu da sonuçta yeniden denge durumuna gelinmesine yol

---

* 71 ½ sent değerinde eski bir Alman parası - ç.

** Eski bir Alman parası - ç.

açar. Aynı şekilde, artı-değer alıcı ve satıcıların karşılıklı olarak birbirlerini aldatmalarından da doğamaz, çünkü bu, yeni bir artı-değer yaratmayıp, olsa olsa varolan sermayenin kapitalistler arasında daha değişik bir biçimde dağılmasına yol açar. Kapitalist metaları gerçek değerleri karşılığında alıp satmasına rağmen, koyduğundan daha büyük bir değeri geri alır. Bu nasıl olmaktadır?

Varolan toplumsal koşullar altında kapitalist, meta pazarında **kullanımı yeni bir değerin kaynağı, yeni bir değerin yaratılışı** anlamına gelen bir meta bulur. Bu meta **işgücü**'dür.

İşgücünün değeri nedir? Her metaın değeri onu üretmek için gerekli olan emek miktarı ile ölçülür. İşgücü, kendisinin ölümünden sonra bile, işgücünün sürekliliğini temin etmek üzere, kendisi ve ailesi için belirli miktarda geçinme vasıtalarına ihtiyacı olan canlı işçi biçiminde varolmaktadır. Bu bakımdan, bu geçinme vasıtalarını üretmek için gerekli olan iş zamanı, işgücünün değerini temsil eder. Kapitalist ona haftalık olarak ödemede bulunur. Ve böylelikle işçinin bir haftalık emeğinin kullanımını satın alır. Buraya kadar işgücünün değeri üzerine söylediklerimize ekonomi uzmanı baylar pekâlâ katılacaklardır.

Bundan sonra kapitalist işçisini çalıştırmaya başlar. Belirli bir anda, işçi, haftalık ücretinin temsil ettiği miktarda olan bir emeği vermiş olacaktır. İşçinin haftalık ücretinin üç işgününü temsil ettiğini kabul edersek, buna göre, eğer işçi pazartesi çalışmaya başlarsa, çarşamba akşamına kadar kendisine **ödenen ücretin tam değerini** kapitaliste iade etmiş olacaktır. Fakat bundan sonra çalışmayı dur-

duracak mıdır? Hiç bir şekilde: Kapitalist onun bir haftalık emeğini satın almıştır ve işçi haftanın son üç gününde de çalışmasına devam etmek zorundadır. İşçinin, ücretini karşılamak için gerekli olanın üzerinde ve ondan fazla olan bu **artı-emek artı-değerin**, kârın sermayenin sürekli olarak büyüyen birikimin **kaynağıdır.**

İşçinin ilk üç günde aldığı ücretin karşılığını verdiğinin ve geri kalan üç günde de kapitalist için çalıştığının, keyfî bir varsayım olduğunu söylemeyin. Ücretinin karşılığını verebilmek için üç gün mü, ya da iki veya dört gün mü çalıştığı, şüphesiz ki, burada oldukça önemsizdir. Ve koşullara bağlıdır; asıl önemli olan kapitalistin, karşılığını ödediği emeğin yanısıra, aynı zamanda kendisi için **ödemede bulunmadığı** bir emeğe de sahip çıkmasıdır; ve işte bu hiç de keyfî bir varsayım değildir, çünkü eğer kapitalist uzun bir dönem süresinde işçiden ancak ona ücret şeklinde ödediği kadar olan bir emeği elde edebilse, işyerini kapatmak zorunda kalırdı, çünkü bu takdirde gerçekten bütün kârı sıfıra eşit olacaktı.

İşte burada bütün bu çelişkilerin çözümü yatmaktadır. Artı-değerin kaynağı (ki kapitalistin kârı bunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır) artık berrak ve doğal bir şekilde görünmektedir. İşgücünün karşılığı ödenmiştir, fakat bu değer kapitalistin işgücünden elde edebileceğinden çok daha azdır, ve kapitalistin, ya da daha doğrusu, kapitalist sınıfın payını oluşturan da tam olarak işte aradaki bu fark, **ödenmemiş emektir.** Çünkü yukarıdaki örnekte pamuk tüccarının, pamuk fiyatları yükselmemiş olsaydı dahi, pamuğundan elde edeceği

kârın ödenmemiş emekten oluşması gerekir. Tüccarın malını, ürününden başlangıçtaki 100 taler'in yanısıra kendisi için bir kâr çıkarabilecek, ve böylece onun ile cebine indirdiği ödenmemiş emeği bölüşebilecek bir pamuk imalâtçısına satmış olması gerektir. Genel olarak, toplumun bütün çalışmayan mensuplarının varlıklarını sürdürebilmelerini sağlayan işte bu ödenmemiş emektir. Kapitalist sınıfı etkiledikleri sürece devlet ve belediye vergileri, toprak sahiplerinin rantı, vb., bunun içinden alınarak ödenir. Varolan toplumsal sistemin tamamı bu ödenmemiş emeğin üzerinde durmaktadır.

Ödenmemiş emeğin yalnızca, üretimin bir taraftan kapitalistler, diğer taraftan da ücretli işçiler tarafından yürütüldüğü bugünkü koşullar altında ortaya çıktığını kabul etmek saçma olur. Aksine, ezilen sınıf her dönemde ödenmemiş emek üretmek zorunda kalmıştır. Köleliğin emeğin örgütlenmesinin önde gelen biçimi olduğu uzun dönemin tamamı sürecince, köleler kendilerine geçim vasıtası olarak geri verilenin karşılığı olandan çok daha fazla miktarda emeği sarfetmek zorunda kalmışlardı. Serflik döneminde ve ta köylü **Corvée** * emeğinin ortadan kaldırılmasına kadar da durum böyle idi; burada gerçekte köylünün hayatını devam ettirebilmek için çalıştığı zaman süresi ile feodal bey için sarfedilen artı-emek arasındaki farklılık açık bir şekilde görünmektedir, çünkü bunlardan sonuncusu, birinciden ayrı olarak yürütülür. Şimdi biçim değişmiş, ama öz ay-

---

* Bir çeşit angarya - ç.

nı kalmıştır ve «toplumun bir bölümü üretim araçlarının tekelini elinde bulundurduğu, ve emekçi, özgür olsun veya olmasın, kendisini idame için gerekli olan iş-zamanına, üretim araçları sahiplerinin geçim vasıtalarını üretebilmek için fazladan bir iş-zamanı eklemek zorunda kaldığı» sürece, (Marx, **Kapital** 202 [235]) aynı kalacaktır da.

II

Önceki örnekte kapitalist tarafından çalıştırılan her işçinin iki türlü emek sarfettiğini gördük: Çalışma zamanının bir kısmında kendisine kapitalist tarafından verilen ücretin karşılığı olarak çalışır ki, onun emeğinin bu parçasını Marx **gerekli emek** olarak adlandırır. Fakat daha sonra da çalışmaya devam etmesi gerekmektedir ve bu süre sırasında kapitalist için, önemli bir kısmı kârı oluşturan **artı-değeri** üretir. Emeğin bu kısmı **artı-emek** olarak adlandırılır.

İşçinin haftanın üç günü aldığı ücretin karşılığı olarak ve üç gün de kapitalist için artı-değer üretmek için çalıştığını kabul edelim. Diğer bir deyişle, oniki saatlik bir işgünü için, günde altı saat ücreti için ve altı saatte artı-değer üretimi için çalışmaktadır. Bir haftadan ancak altı, hatta pazar günü de dahil edilse bile, en fazla yedi çalışma günü çıkarılabilir, fakat her çalışma gününden altı, sekiz, on, oniki, onbeş ve hatta daha fazla çalışma saatini elde edebilmek mümkündür. İşçi kapitaliste günlük ücretin karşılığında bir işgününü satar. Fakat, **bir işgünü ne kadardır?** Sekiz saat mı, yoksa onsekiz saat mı?

İşgününü mümkün olduğu kadar uzatabilmek kapitalistin çıkarınadır. İşgünü ne kadar uzun olursa, artı-değerde o kadar fazla üretilecektir. İşçi doğru olarak, ücretini karşılayacak miktarın üstünde ve fazla olarak çalışacağı her çalışma saatinin, kendisinden haksızca alındığını anlar; fazladan çalışmanın ne demek olduğunu bütün bedeni ile hisseder. Kapitalist kârı için, işçi ise; sağlığı, birkaç saatlik günlük dinlenme ve bir insan olarak çalışma, uyuma ve yemek yemenin yanısıra, başka uğraşlara da sahip olabilmek için mücadele eder. Bu arada şuna işaret etmek gerekir ki, bu mücadeleye girişmeyi arzulamaları ya da arzulamamaları, aralarında en iyiliksever olanı bile, rekabetin onu meslektaşlarına katılmaya ve çalışma zamanını onlarınki kadar uzatmaya zorlaması bakımından, hiç de tek tek kapitalistlerin iyi niyetine bağlı değildir.

İşgününün süresini saptayabilme mücadelesi, özgür işçilerin tarih sahnesine ilk çıkışlarından bugüne kadar süregelmiştir. Çeşitli mesleklerde, değişik geleneksel işgünleri hüküm sürmektedir, fakat gerçekte buna nadiren dikkat edilir. Ancak kanun işgününü tespit edip bunu denetliyorsa gerçekten normal bir işgününün varlığından bahsedilebilir. Şimdiye kadar da, İngiltere'nin işyeri bölgelerinde durum hemen hemen istisnasız olarak böyle olmuştur. Buralarda, onsaatlik işgünü (beş gün için on buçuk, Cumartesi'leri için ise yedi buçuk saat) bütün kadınlar ve onüç ilâ onsekiz yaşları arasındaki çocuklar için tespit edilmiştir; ve erkekler de onlar olmadan çalışmayacaklarına göre, onlar da on saatlik işgünü esasına göre çalışmak-

tadırlar. Bu kanun, İngiliz fabrika işçileri tarafından sabırla dolu seneler sonunda, fabrika sahiplerine karşı verilen en kararlı ve inatçı mücadele ile, basın özgürlüğü, birleşme ve toplanma hakkı vasıtası ile hâkim sınıfın kendisi içindeki bölünmelerden becerikli bir şekilde faydalanarak elde edilebilir. Bu kanun İngiliz işçilerinin güvenlik unsuru haline geldi ve tedricî olarak endüstrinin bütün önemli dallarına ve geçen sene de hemen hemen **bütün iş kollarına**, en azından kadın ve çocukların çalıştırıldıkları iş kollarının bütününe yaygınlaştırıldı. Elinizdeki eser [Kapital-ç.] İngiltere'de işgününün kanunî olarak düzenlenmesi üzerine en geniş ayrıntılı materyalı ihtiva etmektedir. Bundan sonraki, «Kuzey-Alman Reichstag»ı da aynı şekilde incelemek üzere fabrika yönetmeliklerini, ve dolayısı ile fabrika çalışmasının düzenlenmesini ihtiva edecektir. Ümit ederiz ki, Alman işçileri tarafından seçilen milletvekillerinden hiç biri, daha önce Marx'ın eserini tamamen incelemeden bu tasarıyı müzakere etmeye girişmezler. **Orada birçok şey başarılabilir.** Hâkim sınıfların içindeki bölünmeler işçiler açısından İngiltere'de bugüne kadar olduğundan daha elverişlidir, çünkü **genel oy hakkı hâkim sınıfları işçilerin çıkarlarına önem vermeye zorlamaktadır.** Bu şartlar altında, proletaryanın dört ya da beş temsilcisi, eğer konumlarını nasıl kullanacaklarını, ve her şeyden önce üzerinde konuşulanın ne olduğunu bilirler ise, —ki burjuvazi bunu bilmemektedir— **bir güçtür.** Ve Marx'ın eseri de bunun için gerekli olan her şeyi hazır biçimde onlara sunmaktadır.

Daha çok teorik bakımdan ilgi çekebilecek

olan diğer birkaç mükemmel araştırmayı atlayıp sermayenin birikimi sorununu ele alan son bölüme geçeceğiz. Burada, ilkönce kapitalist üretim tarzının, yani, bir yandan kapitalistleri, diğer yandan ücretli işçileri öngören üretim tarzının, sadece kapitalistlerin sermayesini sürekli olarak yeniden üretmekle kalmayıp, fakat aynı zamanda sürekli olarak işçilerin sefaletini de yeniden ürettiği; böylece, bir taraftan geçim vasıtalarını, ham maddeleri ve çalışma araçlarını ellerinde bulunduran kapitalistlerin, diğer taraftan da, işgüçlerini bu kapitalistlere, onları taş çatlasa ancak çalışabilir durumda tutacak ve vücutça sağlam yeni bir proletarya neslini yetiştirecek miktarda geçinme vasıtaları karşılığında satmaya zorlanan büyük bir işçi kitlesinin varlığının teminat altına alındığı gösterilir. Fakat sermaye sadece yeniden üretilmemekte; devamlı olarak artmakta, kat kat çoğalmaktadır. Ve tabiî ki, mülksüzleştirilmiş işçi sınıfı üzerindeki gücü de aynı şekilde artmaktadır. Tıpkı sermayenin kendisinin her zamankinden daha büyük bir ölçüde yeniden üretilmesi gibi, modern kapitalist üretim tarzı mülk sahibi olmayan işçileri de her zamankinden daha büyük ölçü ve sayıda yeniden üretir «...Birikim [sermayenin] sermayenin ilişkilerini artan bir ölçüde yeniden üretir, bir kutupta daha fazla sayıda ya da daha güçlü kapitalistler, diğer kutupta daha fazla sayıda işçiler... **Bu bkımdan, sermaye birikimi, proletaryanın fazlalaşması anlamına gelir.»** (Marx, Kapital, s. 600 [613]) Gelgelelim makinalardaki gelişme ve ıslâh edilmiş tarıma vs. bağlı olarak gitgide aynı miktardaki ürünü üretmek için daha az sayıda işçiye ihtiyaç olacağından, bu mükemmelleşme yani, bu olgunun

işçileri gereksiz hale getirmesi, sermayenin kendisinde daha büyük hızla gelişeceğinden, bu her zamankinden daha fazla artan sayıdaki işçiler ne olacaktır? Onlar, işçilerin kötü ya da orta halli gittiği dönemlerde, çalışma değerlerinin **altında** ücret alan ve düzensiz bir şekilde çalıştırılan, ya da devletin fakirleri koruma kanunları ile ilgili kurumların himayeleri altına giren, fakat özellikle işlerin canlandığı dönemlerde kapitalist sınıf için, İngiltere'de aşikar bir şekilde görüleceği gibi, vazgeçilmez olan ve **her şart altında** düzenli olarak çalıştırılan işçilerin direnme güçlerini kırmaya ve onların ücretlerini düşük tutmaya hizmet eden bir yedek sanayi ordusunu oluştururlar. «Toplumsal zenginlik ne kadar artarsa... **yedek sanayi ordusu** [ya da nispi artık-nüfus] [1] da o kadar büyük olur... Fakat bu yedek ordu, aktif [düzenli olarak çalıştırılan] emek ordusuna oranla ne kadar büyük olursa, sefaleti emeğinin ezilmesi ile ters orantılı olan pekişmiş [sürekli] artık nüfusun [veya işçilerin bir tabakasının] kitlesi de o derecede büyük olur. Son olarak, işçi sınıfının düşkün tabakaları ve yedek sanayi ordusu yaygınlaştıkça, resmî yoksulluk da aynı şekilde büyür. **Bu kapitalist birikimin mutlak genel kanunudur.»** (Marx, Kapital s. 631 [644])

Kesinlikle bilimsel olarak tanıtlanmış olan bunlar —ve resmî ekonomi uzmanları bunları çürütme yolunda en ufak bir teşebbüste bile bulunmamaktadırlar— modern, kapitalist toplum sisteminin başlıca yasalarından bazılarıdır. Fakat bu

---

(1) Parantez içindeki eklemeler Engels'e aittir.

kadarı ile her şey söylenmiş olur mu? Hiç bir şekilde. Marx, kapitalist üretimin kötü yanlarının üzerinde durduğu kadar, bu toplumsal biçimin, toplumun üretici güçlerini, onun **bütün** üyeleri için, insanlara yaraşır, eşit bir gelişmeyi mümkün kılacak bir düzeye eriştirmek açısından zorunlu olduğunu da aynı şekilde açıkça ispatlamıştır. Toplumların daha önceki bütün biçimleri bunu sağlayabilmek için çok yoksuldu. İlk defa olarak, kapitalist üretim bunun için gerekli olan varlığı ve üretici güçleri yaratır, fakat, ezilen işçi kitlesinin bağrında, bu varlığı ve bu üretici güçleri —bugün olduğu şekli ile, tekelci bir sınıfın yerine— toplumun bütünü adına kullanma iddiasında bulunmaya gitgide daha fazla zorlanan bir toplumsal sınıfı da aynı zamanda meydana getirir.

KARL MARX, **DAS KAPITAL**
KRITIK DER POLITISCHEN OEKONOMIE

I BAND: DER PRODUKTIONSPROZESS DES KAPITALS

Hamburg, Otto Meissner, 1867 [1]

Genel oy hakkı, halen varolan partilere bir yenisini, Sosyal-Demokrat Parti'yi ilave etti. Bu parti Kuzey-Alman Reichstag'ının son seçimlerinde, en büyük şehirlerde, bütün fabrika bölgelerinde, kendi adayları ile seçime katıldı ve temsilcilerinden altı ya da sekiz kadarı seçildiler. Son seçimle karşılaştırılırsa, gücünü oldukça geliştirdiği ve bu bakımdan, hiç olmazsa şimdilik, hâlâ geliştiği kabul edilebilir. Genel oy hakkının, nihaî kararı en kalabalık ve en yoksul sınıfın ellerine verdiği bir ülkede böyle bir partinin varlığını, eylemlerini ve doktrinlerini tam bir sessizlikle geçiştirmeye çalışmak budalalık olur.

Birkaç sosyal-demokrat milletvekili kendi aralarında ne derece bölünmüş ve oturmamış olurlar-

(1) **Rheinische Zeitung** için 1867 Ekiminde yazıldı ve yayınlanmadı.

sa olsunlar, bu partinin bütün gruplarının söz konusu kitabı, **teorik incilleri**, en özlü dayanaklarını içinden çıkarabilecekleri bir kaynak olarak kabul edeceklerinden şüphe edilemez. Sadece bu açıdan bile, eser özel bir ilgiye hak kazanmaktadır. Fakat kitabın içerdikleri de alaka uyandıracak cinstendir. Lassalle'in ileri sürdüğü başlıca fikirlerin —ve ekonomi politikada Lassalle Marx'ın ancak bir talebesi olabilir— Ricardo'nun sözde ücret kanunu ile sınırlı olmasına karşılık, önümüzde, sermaye ile emek ilişkisinin bütününü, ekonomi bilimine bağlılığı içinde, tartışma götürmez, ender bir geniş ve araştırmalara dayanan bilgi ile ele alan ve nihaî gayesi olarak «modern toplumun **ekonomik hareket kanununu açığa çıkarmayı»** amaçlayan, ve böylelikle, konu hakkında şaşmaz bir bilgi ile yürütülen gerçekten içten araştırmalardan sonra, «kapıtalist üretim tarzının» bütününün mutlaka ortadan kaldırılması sonucuna varan bir eser vardır. Diğer taraftan, sonuçların yanısıra, yazarın çalışması boyunca ekonominin birçok ana hususlarını tamamen yeni bir bakış açısı ile ortaya serdiğine, ve bütünü ile bilimsel sorunlar üzerinde bugünün ekonomisinden çok daha farklı ve ortodoks ekonomicilerin eğer bugüne kadar savundukları doktrinin iflas ettiğini görmek istemiyorlar ise, ciddî olarak eleştirmeleri ve bilimsel olarak çürütmeleri gerekecek neticelere vardığına da ayrıca işaret etmek isteriz. Bilimin çıkarları açısından, bu konuda uzmanlaşmış yayın organlarında, bu hususlar üzerinde, çok yakın zamanda bir polemiğin açılması arzu edilir.

Marx, en önemlileri bir süre önce özel bir ça-

lışmada zaten yayınlanmış olan meta ve para ilişkilerini açıklayarak başlar. Bundan sonra sermaye sorununa geçer ve işte bu noktada bütün eserin en can alıcı yanı ile karşı karşıya geliriz. Sermaye nedir? Yeniden, meta halinden başlangıçtaki tutarından daha büyük bir para haline dönüştürülmek üzere, metaya dönüştürülen bir para. 100 talere pamuk alıp onu 110 talere sattığımda, 100 talerim sermaye, yani kendi değerini arttırma, özelliğini korumaktadır. Bu durumda, ortaya şu sorun çıkar: Bu işlem sırasında kazandığım 10 taler nereden gelmektedir? İki basit değişimin sonucu olarak, 100 taler, nasıl olur da 110 taler haline gelir? Çünkü ekonomi, bütün değişimlerde eşit değerlerin değiştirildiğini önceden farzetmektedir. Marx bundan sonra, ekonominin varolduğunu farzettiği koşullara göre, başlangıçtaki 100 talerden 10 talerlik **artı değerin** yaratılmasının **imkansız** olduğunu ispatlayabilmek için, mümkün olan bütün durumları, (metaların fiyatlarındaki dalgalanmalar, vs.) gözden geçirir. Fakat yine de, bu işlem hergün cereyan etmektedir ve ekonomi uzmanları bunun için henüz bir açıklama verememişlerdir. Marx ise aşağıdaki açıklamayı getirir: Bilmece, ancak, meta pazarında oldukça alışılmamış çeşit bir meta; kullanım-değeri, değişim-değeri üretmeyi içeren bir meta bulabilirsek çözümlenebilir. Böyle bir meta vardır ve bu da, **işgücüdür.** Kapitalist, pazardan işgücünü satın alır ve onun ürününü gerisin geriye satabilmek üzere onu kendisi için çalıştırır. Bu bakımdan, araştırmalarımızı her şeyden önce işgücüne yöneltmemiz gerekir.

İşgücünün değeri nedir? Genel olarak bilinen

yasaya göre, bu, belirli bir ülke ve belirli bir tarihî dönemde saptanmış koşullara göre, emek sahibini idame ettirmek ve yeniden üretebilmek için gerekli olan geçim vasıtalarının değerine eşittir. Emek sahibine onun işgücünün değerinin tam olarak ödendiğini varsayıyoruz. Dahası, bu değerin günde **6** saatlik bir çalışmaya, ya da bir işgününün **yarısına** eşit olduğunu da, kabul ediyoruz, fakat kapitalist işgücünü **bütün** bir işgünü için satın aldığını öne sürmekte ve işçiyi oniki ya da daha fazla saat çalıştırmaktadır. Buna göre, oniki saatlik bir işgünü için, altı saatlik bir çalışmanın ürününü, karşılığında bir şey ödemeden elde etmektedir. Buradan Marx şu sonuca varmaktadır: **Artı-değerin bütünü,** kapitalistin kârı, toprak-rantı, vergiler, vs., ne şekilde pay edilmiş olursa olsun, **ödenmemiş emektir.**

Fabrikatörün her gün mümkün olduğu kadar fazla ödenmemiş emek elde edebilmek şeklindeki, işçinin ise karşıt yöndeki çıkarından, işgünü süresinin uzunluğu üzerine verilen mücadele kaynaklanmaktadır. Okunmasında çok büyük yarar olan ve yüz sayfa kadar tutan bir örnekte, Marx, çağdaş İngiliz endüstrisinde, serbest ticaretle uğraşan fabrikatörlerin itirazlarına rağmen, geçen ilkbaharda, sadece büyük işyerlerinde değil, fakat bütün küçük kuruluşlarda ve hatta işyeri kanunu'nun sınırlamalarına maruz bulunan bütün eviçi endüstride dahi, kadınlar ve onsekiz yaşın altındaki çocuklar için, —ve böylelikle dolaylı olarak endüstrinin en önemli dallarında çalışan erkekler için de— azami işgününün 10,5 saat olarak saptanması ile sonuçlanan bu mücadelenin başlangıcını anlatır. Marx aynı zamanda, tek tek bireylerin çalışma sü-

relerinin azalmasına karşılık, bu çalışmanın yoğunluğunun artmasından, İngiliz endüstrisinin zarar görmeyip, aksine, neden kazançlı çıktığını da açıklar.

Fakat, işgününü gerekli geçim vasıtaları, ya da onların değer olarak karşılıklarını üretmek için zorunlu olan sürenin ötesine uzatmanın yanısıra, artı-değeri fazlalaştırmanın bir başka yolu daha vardır. Belirli bir işgünü, örneğin oniki saatlik olsun, daha önceki misalimize göre, altı saatlik zorunlu çalışmayı ve artı-değerin üretilmesi için kullanılan diğer altı saati içerir. Eğer zorunlu işzamanını beş saate indirebilmek için bir vasıta bulunabilirse, bu durumda geriye, bu süre içinde artı-değerin üretilebileceği yedi saat kalır. Bu, zorunlu geçim vasıtalarını üretmek için gerekli olan işzamanının azaltılabilmesi, bir başka deyişle, geçim vasıtalarının ucuzlatılması, ve bu ise, ancak üretimin geliştirilmesi ile sağlanabilir. Bu noktada, Marx bu gelişmelerin ortaya çıkarıldığı belli başlı üç mekanizmayı araştırarak ya da anlatarak, yeniden ayrıntılı bir görünüm çizer: 1) Bir dizi işçinin aynı anda ve sistemli olarak birleştirilmiş çalışmasından kaynaklanan, gücün **birleştirilmesi,** ya da kat kat arttırılması, 2) Tam olarak manüfaktür döneminde (yani, 1770'lere kadar) aldığı biçimi ile **işbölümü;** ve son olarak 3) Modern endüstrinin yardımı sayesinde geliştiği **makinalar.** Bu açıklamalar da aynı şekilde çok ilgi çekicidir ve ta teknik ayrıntılarına kadar konu üzerinde sahip olunan şaşırtıcı bilgiyi gösterirler.

Burada artı-değer ve ücretler üzerine olan incelemelerin daha fazla ayrıntılarına giremeyiz; sadece, yanlış anlamaları önleyebilmek için, Marx'

ın da bir dizi aktardığı sözlerle kanıtladığı gibi, ortadoks ekonomicilerin ücretlerin, çalışmanın ürününün bütününden daha az olduğundan pek de habersiz olmadıklarına işaret edeceğiz. Ümit edilir ki, bu kitap ekonomi uzmanı baylara, bu gerçekten şaşırtıcı nokta üzerine bizlere, daha gerçeğe yakın açıklamalar yapma imkânını sağlasın. Marx'ın verdiği olaylara dayanan kanıtların en iyi kaynaklardan, çoğunlukla resmî parlamento raporlarından alındığı, herhalde takdir edilecektir. Yazar tarafından **Önsöz**'de dolaylı olarak yapılan, Almanya'da da endüstrinin çeşitli dallarındaki işçilerin durumları ile ilgili kapsamlı bir araştırmanın resmî görevliler —fakat bunların önyargılı bürokratlar olmaları gerekmektedir— tarafından yapılması ve ilgili raporların Reichstag'a ve halka duyurulması yolundaki önerisine, bu vesile ile katılıyoruz.

Birinci cilt sermaye birikimi olgusunun incelenmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu konu üzerinde sık sık yazılmıştır, buna rağmen şunu kabul etmeliyiz ki, burada anlatılanların çoğu yenidir ve eskiden anlatılmış olanların üzerine de yeni bir ışık tutulmuştur. En orijinalı de, sermayenin yoğunlaşması ve birikimi ile yanyana ve aynı tempoda, çalışan nüfus fazlasının birikiminin de sürüp gitmesi ve sonunda, her ikisinin birlikte toplumsal bir başkaldırıyı bir yandan zorunlu, diğer yandan da mümkün kılacağının kanıtlanma teşebbüsüdür.

Okuyucu, yazarın sosyalist görüşleri hakkında ne kanaate sahip olursa olsun, ona, burada alışılmış sosyal-demokrat yayınların çok üzerinde bir konuma sahip olan bir yapıtın karşısında olduğunu gösterebildiğimizi sanırız. Buna, ilk 40 sayfanın

yoğun diyalektik içeriği bir yana bırakılırsa, bütün bilimsel katılığına rağmen, kitabın, anlaşılmasının çok kolay olduğunu ve yazarının kimseyi kayırmayan istihzalı tavrı yüzünden, özel olarak ilgi çekecek bir şekilde yazılmış olduğunu dahi, eklemek isteriz.

KARL MARX, SERMAYE ÜZERİNE [1]

Mr. Thomas Tooke, dolaşım üzerine olan araştırmalarında, paranın, sermaye olarak kullanılırken, başlangıç noktasına geri döndüğüne, halbuki, para sadece dolaşım aracı olarak kullanılırken durumun böyle olmadığına işaret eder. Bu ayrım (işin aslına bakılırsa, çok önceleri, Sir James Stewart bu ayırımı getirmişti) Mr. Tooke tarafından daha çok, «Dolaşımcılar» a, ve onların kâğıt para basımının metaların fiyatları üzerindeki etkisi hakkındaki iddialarına karşı yürüttüğü tartışmada bir araç olarak kullanıldı. Yazarımız. aksine, bu ayırımı sermayenin yapısını araştırırken ve özellikle aşağıdaki sorunu ele alırken başlangıç noktası olarak seçmektedir: para, değerin var oluşunun bu bağımsız biçimi, sermayeye nasıl dönüştürülür?

Turgot, bütün iş adamlarının ortak noktasının, satmak üzere **satın almaları** olduğunu söyler; satın alırken sarfettikleri daha sonra kendilerine geri dönen bir avanstır.

Satmak üzere satın alma, bu gerçekten de pa-

(1) **Fortnightly Review** için 1868 Haziranında yazıldı, yayınlanmadan kaldı.

ranın sermaye olarak kullanıldığı, onun çıkış noktasına dönmesini zorunlu kılan, ve onun sadece dolaşım aracı olarak kullanılabilmesine **imkân veren, satın alabilmek için satmak** işlemine karşıt olan işlemdir. Böylece satına ve satınalma işlemlerinin birbirlerini takip etmesindeki farklı sıralanma, paraya biribirinden farklı iki ayrı dolaşım hareketi kazandırır. Bu iki süreci gösterebilmek için yazarımız aşağıdaki formülleri verir:

Satın almak için satmak: Bir meta M, para P ile değiştirilir, ve bu da yeniden diğer bir meta M ile değiştirilir; ya da: M - P - M.

Satmak için satın almak: Para meta ile değiştirilir, ve bu meta da yeniden para ile değiştirilir: P - M - P.

M - P - M formülü, paranın dolaşım aracı, nakit olarak kullanıldığı basit meta dolaşımını temsil eder. Bu formül, kitabımızın, değerin ve paranın, bilimsel açıdan çok ilgi çekici olan, fakat genellikle Bay Marx'ın sermaye üzerine görüşlerinin en can alıcı noktaları olarak kabul ettiklerimiz açısından bir şeyi değiştirmeyeceği için, dikkate almadığımız yeni ve çok basit bir teoriyi içeren birinci bölümünde incelenmiştir.

Diğer taraftan, P - M - P formülü ise, paranın sermayeye dönüştüğü tipte bir dolaşımı temsil eder.

Satmak için satın alma işlemi: P - M - P, belli ki P - P haline sokulabilir; bu, paranın para ile dolaylı bir değişimidir, 1.000 sterline pamuk satın aldığımı ve sonra onu 1 100 sterline sattığımı farzedelim; buna göre, **son tahlilde,** 1,000 sterlini 1,100 sterlin ile, parayı para ile değiştirmiş oldum.

Şimdi, eğer bu işlem her seferinde başlangıçta ileri sürdüğüm paranın bana aynen geri dönmesi ile sonuçlansa idi, bu saçma olurdu. Fakat, başlangıçta 1,000 sterlin ileri sürmüş olan tüccar, sonuçta ister 1,100, ister 1,000 ve hatta isterse sadece 900 sterlin elde etsin, onun parası, M - P - M formülünün; satın alabilmek için satmak, istemediğin bir şeyi, istediğin bir şeyi satın alabilmek için satmak anlamına gelen formülün ifade ettiğinden tamamen farklı olan bir safha geçirmiş olacaktır. İki formülü karşılaştıralım.

Süreçlerin ikisi de, **iki** safha ya da işlemden **oluşurlar**, ve bu iki **işlem** her iki formülde de özdeştir; fakat bu iki sürecin kendileri, birbirlerinden tamamen farklıdır. M - P - M de, para sadece bir araçtır; meta, faydalı değer olarak, başlangıç ve sonuç noktasını oluşturmaktadır. P - M - P da ise, para başlangıç ve sonu oluştururken, meta aradaki bağlantıyı meydana getirir. M - P - M'da para ile ilk ve son olarak, bir defa kullanılır; P - M - P da ise, para sadece, onu tekrar elde edebilmek niyeti ile, ileri sürülmüştür; yeniden çıkış noktasına geri döner, ve bu noktada, paranın **nakit** olarak dolaşımı ile **sermaye** olarak dolaşımı arasındaki birinci belli başlı farklılık ortaya çıkar.

Satın almak için satma sürecinde, M - P - M' de, para, çıkış noktasına ancak sürecin bütününün tekrarlanması, yeniden bir miktar metaın satılabilmesi şartı ile geri dönebilir. Geri dönüş, bu bakımdan, sürecin kendisinden bağımsızdır. Fakat P - M - P'de, bu geri dönüş bir zorunluluktur ve başlangıçtan beri amaçlanmıştır; eğer bu dönüş olgu-

su meydana gelmez ise, bir yerde, bir aksaklık vardır ve süreç tamamlanmamış olarak kalır.

Satın alabilmek için satmak, **kullanım** değeri elde edebilme; satabilmek için satın almak ise, **değişim** değeri elde edebilme gayesine yönelmiştir.

M - P - M formülündeki, unsurlar ekonomi açısından ele alınırlar, iki üç özdeştir. Her ikisi de metadır; dahası, değer teorisi, normal olarak, ancak eşdeğerlerin birbirleri ile değiştirildiği varsayımını ileri sürdüğüne göre, aynı niceliksel değere sahiptirler. Aynı zamanda, bu iki uç, M - M niteliksel olarak farklı iki kullanım değeridirler, ve işte bu yüzden, değiştirilebilirler. P - M - P sürecinde, bütün işlem, ilk bakışta anlamsız gibi gözükmektedir. 100 sterlini 100 sterlin ile, hem de dolambaçlı yollardan değiştirmek, saçmadır. Belirli bir miktar para, diğer bir miktar paradan ancak niceliği yönünden farklı olabilir. Bu bakımdan, P - M - P'nin ancak, eğer uçlarındaki değerler niceliksel olarak birbirlerinden farklı iseler, bir anlamı olabilir. Dolaşımdan çekilen paranın, ona katılandan daha fazla olması gerekir. 1.000 sterline satın alınan pamuk 1.000 + 100 = 1.100 sterline satılmıştır; böylece, süreci ifade eden formül, P - M - P' şeklini alır. Burada P' = P + △ P'ye, P artı bir artmaya eşittir. Bu artmayı, ▲ P'yi, Marx **artı-değer**[1] olarak adlandırır. Başlangıçta ileri sürülen para sadece kendi miktarını korumak ile kalmayıp, fakat aynı zamanda, kendisine bir fazlalık eklemekte, **değer üretmektedir**, ve

---

[1] Burada **değer**, niteliği belirtilmeden kullanıldığı bütün yerlerde, **değişim - değeri** anlamında kullanılmaktadır.

parayı sermaye haline dönüştüren, işte bu süreçtir.

M - P - M biçimindeki dolaşımda, uçlar elbette, farklı değerlere de sahip olabilirler, fakat bu halde, böyle bir durum tamamen önemsiz olur, ve eğer uçlar eşdeğerdeyseler, formül anlamını yitirmez. Aksine, onların böyle olması, onun olağan karakterine ait bir durumdur.

M - P - M'nin tekrar edilmesi, değişim işleminin kendisinin tamamen dışındaki şartlar; tüketimin gerekleri tarafından sınırlanmıştır. Fakat P - M - P'de başlangıç ve sonuç nitelik bakımından özdeştirler ve işte bu gerçek yüzünden hareket süreklidir, ya da sürekli olabilir. Şüphesiz ki, P + △ P nicelik yönünden P den farklıdır; fakat yine de ancak sınırlı miktarda bir paradır. Eğer harcanır ise, sermaye olmaktan çıkar; eğer dolaşımdan geri çekilir ise, durağan bir birikim halini alır. Değere değer ürettirme süreci bir defa tahrik edildikten sonra, bu tahrik P için olduğu kadar, P' için de varlığını korur; sermayenin hareketi sürekli ve sonsuz hale gelir, çünkü her bağımsız işlemin bitiminde, onun sonuna ancak daha önceki işlemde olduğu kadar erişilebilir. Bu sonsuz işlemin icrası ise, para sahibini bir **kapitalist** haline getirir.

Görünüşte, P - M - P formülü sadece ticarî sermayeye uygulanabilir. Fakat sanayi sermayesi de, metalar ile değiştirilen, ve bunların da, daha fazla bir para karşılığında yeniden değiştirilmesi ile tekrar elde edilen bir paradır. Şüphesiz ki, bu durumda, satın alma ile satma arasına bir dizi, saf dolaşım ortamının dışında sürdürülen işlemler karışır; fakat bunlar sürecin yapısında herhangi bir değişikliğe yol açmazlar. Diğer taraftan, aynı işlemi en

özetlenmiş biçimi ile faiz karşılığında borç verilen sermayede görürüz. Bu durumda formül P - P' ye, sözün gelişi, kendi kendisinden daha büyük olan değere indirgenmiş olur.

Fakat P deki artış, bu artı-değer nereden kaynaklanmaktadır? Metalar, değer, para, ve dolaşım üzerine daha önceki araştırmalar, bu konuyu sadece açıklanmamış bırakmakla kalmayıp, artı-değer gibi böylesine bir olgu ile sonuçlanan her çeşit dolaşımı hariç bırakmaktadır da. Metaların dolaşımı (M - P - M) ile paranın sermaye olarak dolaşımı (P - M - P) arasındaki bütün farklılık, sanki işlemin basit bir ters yüz edilmesinden oluşuyormuş gibi görünür; bu, meta ile paranın işlem sırasındaki yerlerinin değişmesi, böylesine garip bir sonuca nasıl yol açmaktadır?

Dahası; bu yer değiştirme olgusu işlemde yer alan üç şahıstan **sadece** birisi için söz konusudur. Ben, bir kapitalist olarak, A'dan bir meta satın alırım, ve onu tekrar B'ye satarım. Bu durumda, A ve B salt meta alıcısı ve meta satıcısı durumundadır. Ben kendim, A'dan satın alırken, sadece bir para sahibi, ve B'ye satarken de, bir metaın sahibi olarak gözükürüm; fakat hiç bir işlemde bir kapitalist, ne paradan ne de metadan **daha fazla** değerde olan bir şeyin sahibi olarak gözükemem. A için işlem bir satış ile, B için ise, bir satın alma ile başlamıştır. Eğer benim bakış açımdan, M - P - M formülünün ters yüz edilmesi söz konusu ise, onlar açısından böyle bir şey söz konusu değildir. Bunun yanısıra, A'nın metaını B'ye, benim işe karışmam olmaksızın satmasını engelleyecek hiç bir şey yok-

tur ve bu durumda herhangi bir artı-değer elde edebilmek için bir fırsat doğmayacaktır.

A ve B'nin isteklerini doğrudan doğruya birbirlerinden satın alarak karşıladıklarını varsayalım. Kullanım değeri söz konusu olduğu sürece, bu işlemden her ikisi de kazançlı çıkabilirler. A, kendi belirli metaından, aynı süre içinde B'nin üretebileceğinden daha fazlasını bile üretebilir ya da bunun tersi olabilir ki, bu durumda her ikisi de kazanmış olurlar. Fakat değişim değeri açısından, durum farklıdır. Bu durumda, para aracı olarak kullanılsa da, kullanılmasa da eşit miktarda olan değerler değiştirilirler.

Soyut olarak düşünüldüğünde, yani basit meta dolaşımının doğal olarak sahip olduğu yasalardan kaynaklanmayan bütün şartlar ve ayrıntılar bir yana bırakıldığında, bu basit dolaşımda, bir kullanım değerinin bir diğeri ile değiştirilmesinden başka, metaın biçiminde sadece bir değişiklik olur. Aynı değişim değeri, bir nesnede billûrlaşmış belirli miktardaki toplumsal emek; ister bu metaın kendi şeklinde, ister onun karşılığında satıldığı paranın şeklinde, ya da isterse bu para ile satın alınan ikinci metaın şeklinde olsun, meta sahibinin elinde kalmaktadır. Bu biçim değişikliği hiçbir şekilde, değerin niceliğinde, aynen beş sterlinlik bir kâğıt paranın beş altın İngiliz lirası ile değiştirilmesinde olduğu gibi, herhangi bir değişikliği içermez. Değişim değerinin sadece **biçiminde bir** değişiklik olduğu sürece, en azından bu işlemin bir hile söz konusu olmadan ve normal şartlar altında cereyan ettiği her seferde, eşdeğerler değiştirilmiş olmalıdır.

Metalar değerlerinin üstündeki ya da altındaki fiyatlar ile **satılabilir**, fakat eğer bu şekilde satılırlar ise, her seferinde metaların değişim yasası ihlâl edilmiş olur. Bu bakımdan, saf ve normal biçimi ile, metaların değişimi bir artı-değer yaratma aracı değildir. Condillac gibi, artı-değeri metaların değişimine bağlamak isteyen bütün iktisatçıların hataları işte buradan kaynaklanmaktadır.

Yine de, işlemin normal şartlar altında cereyan etmediğini, ve eşdeğer olmayan nesnelerin değiştirildiğini varsayacağız. Örneğin, bütün satıcılar mallarını değerlerinin yüzde 10'unun üstünde satmış olsunlar. **Caeteris Paribus** herkes satıcı olarak kazandığını, alıcı olarak kaybetmiş olacaktır. Durum tıpkı, sanki paranın değeri yüzde 10 oranında düşmüş gibi olur. Bunun tersi, aynı etkiyi yaratarak, eğer bütün alıcılar mallarını değerlerinin yüzde 10'unun altında satın alırlar ise, meydana gelir. Her meta sahibinin, bir üretici niteliği ile, metalarını değerlerinin üzerindeki fiyatlar ile sattığını ve bir tüketici niteliği ile de, onları değerlerinin üzerindeki fiyatlar ile satın aldığını varsayarak, çözüme bir santim dahi yaklaşmış olmayız.

Artı-değerin metaların fiyatlarındaki nominal bir fiyat artışından kaynaklandığı hayalini savunanlar tutarlı olabilmek için, sürekli olarak, satmadan satın alan, üretmeden tüketen bir sınıfın var olduğunu varsaymak zorundadırlar. Şu ana kadar yaptığımız araştırmalar ise, böyle bir sınıfın varlığını açıklamaya yetmemektedir. Fakat bir an için, durumun böyle olduğunu kabul edelim. Bu sınıf, satın alma işlemini sürdürebilmesini sağlayan

parayı nereden temin etmektedir? Besbelli ki, değişim olmaksızın, hak ya da zor yolu ile, meta üreticilerinden. Böyle bir sınıfa, metaları fiyatlarının üstünde satmak, sadece karşılıksız olarak elden çıkarılmış olan paranın bir kısmını tekrar ele geçirme anlamına gelir. İşte, Küçük Asya siteleri, Roma'ya haraç verirken, bu paranın bir kısmını Roma'lıları ticarette aldatarak bu şekilde yeniden elde etmişlerdir; fakat son tahlilde, asıl kaybedenler bu sitelerdi. Bu bakımdan, böylesi, artı-değer yaratmanın yöntemi bu olamaz.

Alış veriş sırasında aldatma durumunu ele alalım. A, B'ye, 50 sterlin değerinde mısır karşılığında, 40 sterlin değerinde şarap satar. A, 10 sterlin kazanmış ve B 10 sterlin kaybetmiştir. Fakat ortada, tıpkı eskisi gibi sadece 90 sterlin vardır. Değer bir elden diğerine aktarılmış, fakat yaratılmamıştır. Bir ülkenin kapitalist sınıfının bütünü, bu şekilde birbirlerini aldatarak, toplam zenginliklerini arttıramazlar.

Sonuç olarak eşdeğerli metalar birbirleriyle değiştirildiğinde, bir artı-değer doğmaz, eşdeğerli olmayan metalar değiştirildiğinde de, gene bir artı-değer doğmuş olmaz. Metaların dolaşımı yeni bir değer yaratmaz. İşte bu sebeple sermayenin en eski ve en çok bilinen iki biçimi, ticarî sermaye ile faiz getiren sermaye, burada tamamen konu dışı bırakılmıştır. Sermayenin bu iki biçimi tarafından ele geçirilen artı-değeri, yalnızca aldatmaca sonucu olarak açıklamanın ötesindeki izah tarzları için, incelememizin bu aşamasında henüz eksik olan, bir dizi ara bağlantı gereklidir. İleride her ikisinin

de sadece ikinci dereceden sermaye biçimleri olduğunu göreceğiz ve aynı zamanda, tarih sahnesinde modern sermayeden çok daha önce görünmelerinin nedenlerini de izleyeceğiz.

Demek ki, artı-değer meta dolaşımından doğamaz. Fakat onun dışında doğması da, mümkün müdür acaba? Dolaşımın dışında, bir metaın sahibi, sadece, değeri içinde taşıdığı emek miktarı ile belirlenen ve belirli bir toplumsal kanuna göre ölçülen o metaın üreticisidir. Bu değer hesap parası ile, diyelim ki, 10 sterlinlik bir fiyat ile ifade edilir. Bu 10 sterlinlik fiyat aynı zamanda 11 sterlinlik bir fiyat olamaz; metaın kendi içinde taşıdığı emek, değer yaratır, fakat bu, kendiliğinden yeni değer doğuran bir değer değildir, varolan değere yeni değer katabilir, fakat ancak metaya yeniden emek katmakla mümkün olur bu. Öyleyse, meta sahibi, dolaşım ortamının dışında, diğer meta sahipleri ile temasa gelmeksizin, nasıl olup da artı-değer üretebilecek, ya da başka bir deyişle, metaları veya parayı sermayeye dönüştürebilecektir?

«O halde, sermaye metaların dolaşımından doğamaz, ama meta dolaşımından doğmamazlık da edemez. Hem dolaşımdan kaynaklanmak, hem de kaynaklanmamak zorundadır. Paranın sermayeye dönüşmesi metaların değişiminin tabiatında var olan kanunlar esas alınarak açıklanabilir ki, **eş-değerli metaların değişimi burada hareket noktasını oluşturur**. Henüz koza içindeki bir kapitalistten başka bir şey olmayan para sahibinin, metaları gerçek değerleri karşılığında alıp, gerçek değerleri karşılığında satması, fakat buna rağmen yine de bu sürecin sonunda, başlangıçta ona kattığından

daha fazla bir parayı [1] elde edebilmesi gereklidir. Onun kozadan çıkarak kelebek (kapitalist) haline dönüşmesinin, dolaşım ortamında cereyan etmesi, fakat dolaşımın bizzat kendisinde meydana gelmesi gerekir. Problemin şartları işte bunlardır. **Hiç Rhodus, hıc salta** ('Halep ordaysa arşın burada!'» anlamında) Kapital [2] (S. 165 - 161.)

Ve işte sorunun çözümü:

«Sermayeye dönüşecek olan paranın değerindeki değişiklik, bu paranın bizzat kendisinde olmaz; çünkü, satın alma ve ödeme aracı olarak para, ancak satın aldığı ya da bedeli olduğu metaın fiyatını **gerçekleştirir.** Diğer taraftan sırf kendisi olarak, yani değişime girmeksizin nakit para biçiminde kaldığı sürece de, hiç bir şekilde kendi değerini değiştiremez. Değerdeki değişikliğin dolaşım sürecinin ikinci işlemi olan metaın yeniden satılmasından da kaynaklanması söz konusu değildir; çünkü bu işlem sadece, metaı doğal biçimden para biçimine dönüştürür. **Değişikliğin ilk P - M işlemi sırasında satın alınmış bulunan metada olması gerekir;** fakat bu değişikliğin onun değişim değerinde olması söz konusu değildir, çünkü eşdeğerli metalar birbirleriyle değiştirilmektedir; meta gerçek değeri ile satın alınmıştır. **Değişiklik ancak onun kullanım değerinden, yani onun kullanımından ya da tüketiminden doğabilir.** Bir metaın kullanımından ya da tüketiminden değişim değeri elde edebilmek için, para sahibinin dolaşım ortamında yani

(1) **Kapital**'de değer (wert) olarak geçer.
(2) Bu incelemede, Kapital, I. ciltten bütün aktarmalar İngilizce'ye Engels tarafından tercüme edilmiştir.

piyasada **kullanım değeri, değişim değeri kaynağı olmak özel niteliğine sahip bulunan, böylelikle kullanımı veya tüketimi bizzat emeğin maddeleşmesi ve böylece değer yaratması demek olan bir metaı keşfedebilmesi gerekirdi.** Ve para sahibi piyasada böyle bir metaı gerçekten de bulur: Bu meta, çalışma sağlayan güç, yani **işgücüdür.**

«Çalışma sağlayan güç ya da işgücü dediğimiz zaman, insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun kullanım değeri üretirken harekete geçirdiği fizik ve zihnî yeteneklerinin bütününü anlıyoruz.

«Ancak para sahibinin işgücünü bir meta olarak piyasada bulabilmesi için, belirli koşulların yerine getirilmesi gerekir. Bizzat mal değişimi, kendi tabiatından kaynaklananlardan başka hiç bir bağımlılık ilkesinin bulunmamasını gerektirir. Bu varsayıma göre, işgücü ancak, kendi sahibi, yani kendisinin işgücü olduğu kişi tarafından satışa arz edildiği ya da satıldığı sürece, meta olarak piyasada görünebilir. Sahibinin onu bir meta olarak satabilmesi için, onu serbestçe elden çıkarabilmesi, kendi işgücünün, ve kendi kişiliğinin tek ve özgür sahibi olması gerekir. O ve para sahibi piyasada, hukuk açısından eşit haklara haiz, özgür ve bağımsız meta sahipleri olarak, aralarındaki tek farkın birisinin alıcı diğerinin satıcı olduğu kişiler olarak karşılaşırlar ve alış verişte bulunurlar. Kanun önündeki bu eşitlik ilişkisinin sürmesi gerekmektedir; bu bakımdan işgücünün sahibi onu ancak sınırlı bir süre için satabilir. Çünkü eğer onu toptan ve süresiz olarak satacak olursa, kendisini satmış olur, ve bu durumda özgür bir insan olmaktan çıkıp köle haline gelmiş, bir meta sahibi olmaktan çı-

kıp meta haline gelmiş olur... Para sahibinin piyasada işgücünü bir meta olarak bulabilmesini sağlayacak ikinci temel şart, şudur: İşgücü sahibi, kendilerinde kendi işgücünün maddeleştiği metaları satmak yerine, kendi canlı varlığında mevcut olan işgücünün bizzat kendisini satmaya zorlanmış olmalıdır.

«Hiç bir üretici kendi işgücü dışındaki metaları, üretim araçlarına, ham maddelere, iş araç ve gereçlerine vb. ne sahip olmaksızın satamaz. Örneğin, deri olmaksızın çizme yapamaz. Dahası, üreticinin tüketim araçlarına ihtiyacı vardır. Hiç kimse geleceğin ürünleri, üretimleri henüz tamamlanmamış ürünler ile beslenip yaşayamaz; daha dünyada ilk belirdiği andan itibaren, insan üretimde bulunmadan önce ve üretim sırasında tüketmeye zorlanmıştır. Ürünler **meta** olarak üretildiklerinde, bunların üretimlerinden sonra satılmaları gerekir, ve üretici ihtiyaçlarını ancak satıştan sonra giderebilir. Üretim için gerekli olan zamana satış için gerekli olan zaman da eklenir.

«Demek ki, paranın sermaye haline dönüşmesi için para sahibinin mal piyasasında **özgür emekçi** ile karşı karşıya gelebilmesi gerekir. Burada özgür sözü iki anlama gelmektedir: Bir kere, bu kimse kendi işgücünü serbestçe elden çıkarabilmelidir ve diğer taraftan da, satabileceği başka herhangi bir metaya sahip olmamalı, kendi işgücünü harekete geçirebilmek için gerekli olan her şeyden tamamen yoksun bulunmalıdır.

«Bu özgür emekçi ile dolaşım alanında neden karşı karşıya geldiği sorunu para sahibini ilgilendirmez. Onun için, emek piyasası, genel

mal piyasasının çeşitli bölümlerinden sadece herhangi bir tanesidir. Ve bu husus, şimdilik bizi de pek ilgilendirmemektedir. Biz, para sahibini pratik bakımdan ilgilendiren olgu ile, teorik olarak ilgiliyiz. Gelgelelim, şu nokta çok açıktır ki; tabiat, insanları bir taraftan para ve meta sahipleri, diğer taraftan da kendi işgüçlerinden başka bir şeyi olmayan kimseler olarak yaratmaz. Bu ilişki ne doğal tarihe ait bir olgudur; ne de bütün tarihî dönemler için ortak olan bir toplumsal ilişkidir. Bunun, uzun bir tarihi sürecin sonucu olduğu, birçok köklü ekonomik değişim ve dönüşümün, daha eski bir dizi toplumsal üretim biçimlerinin ortadan kalkması sonunda meydana geldiği açık bir şeydir.

«Daha önce incelemiş olduğumuz ekonomik kategorilerde de, aynı şekilde kaynaklandıkları dönemin izini görürüz. Ürünün meta halini alabilmesi için belirli tarihsel koşullar gereklidir. Meta olabilmek için, ürün, üreticinin doğrudan doğruya tüketimi üretilmiş olmamalıdır. Şimdi, eğer araştırmamızı genişletip, ürünlerin hepsinin ya da en azından büyük çoğunluğunun nasıl ve hangi şartlar altında meta şeklini aldıklarını incelesek, bunun ancak belirli bir üretim tarzı ile, kapitalist üretim tarzı ile olduğunu görürdük. Fakat ne var ki, böyle bir araştırma metaın analizine tamamen yabancı olurdu. Ürün kitlesinin çok büyük bir kısmının, doğrudan doğruya üreticilerinin kendi ihtiyaçlarını gidermeye yöneldiği, meta haline gelmediği ve dolayısıyla da toplumsal üretim sürecinin daha uzun bir zaman, genişliğine ve derinliğine, değişim değerinin hakimiyeti altında yürütülemeyeceği hallerde bile, meta üretimi ve meta dolaşımı olabilir... ya

da, parayı incelerken, paranın varlığı metaların dolaşımının belirli bir düzeye erişmiş olmasını öngörür. Sırf mal eşdeğeri, veya dolaşım aracı, ya da ödeme aracı, servet biriktirme aracı ve dünya parası olarak paranın aldığı özel şekiller, bir ya da diğer fonksiyonun önemine ve nisbi ağırlığına göre, toplumsal üretim sürecinin farklı aşamalarını gösterirler. Bununla beraber, nisbeten az gelişmiş bir meta dolaşımının bu şekillerin hepsinin ortaya çıkmasına yettiğini, tarihin gösterdiği olguların yardımıyla biliyoruz. Fakat sermaye gelince, iş değişiyor. Yalnız başına mal ve para dolaşımı, sermayenin varoluşunun tarihsel koşullarının doğmasına yetmiyor. Sermaye ancak, üretim ve tüketim araçları sahibinin özgür işçiyi piyasada kendi işgücünün satıcısı olarak karşısında bulduğu bir durumda doğar ve bu tek tarihsel koşul dünya tarihinde yeni bir dönemi başlatır. Sermaye, bundan ötürü daha ilk belirdiği andan itibaren, toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilân etmiştir.» Kapital, (s. 167 - 70)

İşte, şimdi bu kendine özgü metayı, işgücünü inceleyeceğiz. Diğer bütün metalar gibi onunda bir değişim değeri vardır. Bu değer diğer herhangi bir meta gibi, onun üretimi -ve dolayısıyla yeniden - üretimi için gerekli iş zamanı ile belirlenir. Buna göre, işgücünün değeri, onun sahibinin çalışma için gerekli normal koşulları sürdürebilmesi için gerekli tüketim araçlarının değerine eşittir. Bu tüketim araçlarının miktarı iklim, diğer doğal koşullar, ve her ülkede tarihî olarak oluşmuş bir standarta göre saptanır. Bu miktar değişebilir, fakat belirli bir ülke ve belirli

bir dönem için, bunlar veridir. Ayrıca, buna yıpranmış işçilerin yerlerini alacak olanların, çocuklarının tüketim araçlarını da içerir ki, böylece bu kendine özgü metanın sahiplerinin kendilerini meta piyasasında ebedileştirmeleri sağlanmış olur. Son olarak, bu miktar kaliteli emek için, eğitim masraflarını da içerir.

İşgücünün değerinin en alt sınırı, hayatı idame ettirebilmek için mutlaka gerekli olan tüketim araçları miktarı ile belirlenir. Eğer işgücünün fiyatı bu alt sınıra kadar düşerse, değerinin altına düşmüş olur, çünkü bu değer normal niteliklere sahip, ve en düşük kalitede olmayan, işgücüne göre belirlenir.

İşgücünün mahiyeti, onun ancak alıcısı ile satıcısı arasındaki mukavelenin tamamlanmasından **sonra** kullanılabildiğini açıkça gösterir; ve kapitalist üretim tarzına sahip bütün ülkelerde, işgücünün karşılığı, işgücü belirli bir süre kullanıldıktan sonra ödenir. Böylelikle her yerde işçi kapitaliste avans vermiş olur. İşçi tarafından verilen bu avansın güncel sonuçları ile ilgili olarak, Bay Marx, parlamento zabıtlarından bazı ilginç örnekler verir ki, bunlar için eserin kendisine başvurmamız gerekir.

İşgücünü kullanırken, onu satın almış bulunan kişi, hemen meta ve artı-değer elde edecektir; bu olguyu inceleyebilmek için, dolaşım alanını bırakıp, üretim alanına geçmemiz gerekecek.

Burada, hemen, çalışma sürecinin ikili bir karaktere sahip olduğunu görüyoruz. Bir taraftan, çalışma sürece sadece kullanım-değeri yaratma sürecidir; bu şekliyle toplumsal oluşumun bütün tari-

hî biçimlerinde görülebilir ve görülmüştür de; diğer taraftan, daha önce de belirtildiği gibi kapitalist üretim tarzının kendine özgü koşulları altında yürütülen bir süreçtir bu. İşte şimdi bu hususları ayrıntılı olarak incelememiz gerekecek.

Kapitalizme özgü esaslara dayanan çalışma sürecinin ayırt edici iki özelliği vardır. İlk olarak, işçi, hiç bir şeyin israf edilmemesini, ve tek tek her iş parçası için, toplumsal olarak kaçınılmaz olanın ötesinde bir emek harcanmamasına dikkat eden kapitalistin kontrolu altında çalışır. İkinci olarak da, bu sürecin sonunda elde edilen ürün kapitaliste ait olur, sürecin kendisi ise onun sahibi bulunduğu iki şey; işgücü ve çalışma araçları tarafından yürütülmüştür.

Kapitalist, için kullanım-değerinin, onun değişim-değerinin ve en önemlisi, artı-değerin kaynağı olmasının dışında fazla bir önemi yoktur. Gayesi, üretimine katılmış değerlerin toplamından daha büyük bir değere sahip olan bir metaı üretmektir. Bu, nasıl başarılabilir acaba?

Belirli bir metaı, diyelim ki pamuk ipliğini ele alalım ve onda maddeleşmiş emek miktarını inceleyelim. 10 libre pamuk ipliği üretmek için, 10 şilin değerinde 10 libre pamuğa (israf edilen miktarı dikkate almıyoruz) ihtiyacımız olduğunu varsayalım. Ayrıca, başka çalışma araçlarına, bir buhar makinasına, pamuk tarama makinalarına ve diğer cihazlara, kömüre, yağlayıcı maddelere de ihtiyaç vardır. Sorunu basitleştirmek için, biz bunların hepsini «iğ» adı altında toplayacağız ve 10 librelik ipliğin eğrilmesindeki aşınma ve yıpranma payının, kömür masrafının, vb.nin 2 şilin

ile temsil edildiğini varsayacağız. Buna göre, elimizde 10 şilinlik bir hammadde ve 2 şilin ile temsil edilen bir yıpranma ve masraf payı vardır. Eğer 12 şilin, 24 iş saatinin ya da iki işgününün ürününü temsil ederse, buna göre pamuk ve iğin, ikisinin birlikte iplikte iki günlük çalışmayı, yani iki işgününü maddeleştirmiş oldukları sonucu çıkar. Peki, acaba eğirme sırasında, bizzat iplikçi emeğinin karşılığı olarak pamuğa ne kadar değer katmıştır?

İşgücünün **per diem** (günlük) değerinin 3 şilin olduğunu, ve bu 3 şilinin 6 saatlik bir çalışmayı temsil ettiğini, ayrıca bir işçinin 10 libre ipliği eğirmesi için altı saatin gerekli olduğunu varsayacağız. Bu durumda, ipliğin eğrilmesi sırasında ürüne 3 şilinlik bir değer katılmış olur, böylece 10 libre ipliğin değeri 15 şilin, ya da libre başına 1 şilin 6 penidir.

Bu süreç son derece basittir, fakat bu şekli ile herhangi bir artı-değerin doğmasına yol açmaz. Ama kapitalist üretimde işler yukarıda anlatılandan daha değişik bir biçimde yürütülürler.

«İşgücünün değişim-değerinin 3 şilin olduğunu ve bu miktarın altı saatlik bir emeği temsil ettiğini, yani işgücünde bir yarım işgününün maddeleşmiş bulunduğunu, kendisinin günlük üretimi için gerekli tüketim araçlarının bir yarım işgününe mal olduğunu varsaydık... Ama işçinin 24 saat normal fonksiyonlarını görebilir halde tutulması için bir yarım işgünü gerekiyor olması, işçinin **bütün** gün boyunca çalışmasına asla engel değildir. İşgücünün değişim-değeri ile işgücünün işgünü sırasında kullanılmasından doğacak olan değer, birbirinden tamamen farklı iki büyüklüktür ve kapi-

talistin işgücünü satın alırken göz önünde bulundurduğu işte bu farklılıktır. İşgücünün kullanım-değeri yaratabilme özelliğine sahip olması, daha çok olmaz ise olmaz bir şart **(conditio sine qua non)** idi; çünkü değer yaratabilmek için emeğin faydalı bir şekilde, bir kullanım-değeri yaratacak şekilde harcanması gerekir. Ama onu esas ilgilendiren, cazip gelen nokta, bu işgücünün değişim-değeri kaynağı, olması, ve değerin, işgücünün kendi değerinden daha büyük olması şeklindeki özel durumdu. Kapitalistin bu kendine özgü metadan, yani emek ya da işgücünden beklediği özel hizmet işte budur. İşgücünü satın alırken, kapitalist mal değişimini yöneten ezelî kanunlara göre hareket etmektedir. İşgücünün satıcısı ise, malının değişim-değerini gerçekleştirmekte, ve malının kullanım-değerini bırakmaktadır. Bunlardan ikincisini elden çıkarmadan birincisini elde etmesi mümkün değildir. İşgücünün kullanım-değeri, emeğin kendisi, artık sahibine, satılmış bulunan yağın kullanım-değeri ne kadar yağ tacirine ait bulunursa, o kadar satıcısına, işçiye ait olur. Kapitalist, işgücünün bir günlük değerinin karşılığını ödemiştir; bunun için işgücünün bir günlük kullanımı, yani işgücünün bir gün boyunca harcanışı ona aittir. İşgücünün bir günlük muhafaza ve bakımının sadece bir yarım işgününe mal olması, işgücünün tam bir gün faaliyet gösterebilmesine, yani çalışabilmesine ve dolayısıyla kullanımı ile bir gün boyunca kendi değerinin iki katı bir değer yaratılmasına rağmen, alıcısı için özel bir şans olmakla beraber, satıcısı için asla bir haksızlık ve adaletsizlik değildir.

«Buna göre işçi 12 saat çalışır, 20 şilin değerin-

de pamuk, 4 şilin değerinde iğ vb.'yi temsil eden 20 libre ipliği eğirir. Bu arada sarfettiği emeğin de 3 şiline mal olduğunu hatırlarsak, sürece sokulmuş bütün metaların toplamı 27 şilin eder. Fakat, ipliğin üretimi sırasında 10 libre pamuk 6 iş-saatlik bir çalışmayı gerektirirse, 20 libre pamuk da 6 şilin değerinde 12 iş-saatlik bir çalışmayı gerektirecektir. Bu durumda 20 libre iplik 5 işgücünü temsil etmektedir ki, bu sürenin 4 günü pamuk, iğ, vb. de maddeleşmiş, 1 günü ise ipliği eğirmek için sarfedilmiş bulunan işzamanıdır. 5 işgünlük çalışmanın para olarak ifadesi 30 şilindir, buna göre 20 libre pamuk ipliğinin fiyatı 30 şilin, ya da eskiden olduğu gibi libre başına 1 şilin 6 penidir. Buna karşılık, bu sürece başlangıçta sokulmuş olan metaların toplam değeri 27 şilindi. Üretim süreci sonunda elde edilen ürünün değeri, sürece başlangıçta dahil edilmiş metaların değerini dokuzda bir oranında aşar. Böylece 27 şilin 30 şiline dönüştürülmüş ve 3 şilinlik bir artı-değer elde edilmiş olur. Böylelikle amaca erişilmiş ve para sermayeye çevrilmiştir.

«Problemin bütün gerekli şartları karşılanmış, fakat meta değişiminin kanunları hiçbir şekilde ihlâl edilmemiş, eşdeğerli metalar birbirleri ile değiştirilmiştir. Kapitalist, alıcı olarak, bütün metaları gerçek değerleri karşılığında satın almıştır; bu metalar pamuk, iğ vb.'nin kullanılma ile aşınan kısmı ve işgücü idiler. Demek ki kapitalist diğer her mal alıcısının yaptığı şeyi yapmış, satın aldığı metaların kullanım-değerlerini tüketmiştir. İşgücünün tüketilmesi süreci, ki bu aynı zamanda metanın üretim sürecidir, sonunda 30 şilin değerinde, 20 libre iplik olan bir ürün vermiştir. Kapitalist paza-

ra geri döner ve ipliği libresi 1 şilin 6 peniden, değerinin gerçek karşılığı ile satar, fakat gene de dolaşımdan, başlangıçta dolaşıma soktuğundan 3 şilinlik bir fazlayı çeker. Bu sürecin bütünü, yani parasının sermayeye dönüşmesi, hem dolaşım alanında cereyan eder, hem de bu alanda cereyan etmez; bu iş, dolaşımın araya girmesi ile olur; çünkü meta piyasasında işgücünün satın alınması gerekir. Dolaşımda olmaz; çünkü, dolaşım, üretim alanında cereyan eden değer yaratma sürecinin ancak ilk adımının atıldığı yerdir. Ve böylece mümkün olan dünyaların en iyisinde her şey en iyidir» («Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.») **Kapital** (S. 190, 193 - 95.)

Artı-değerin üretiliş tarzını gösterdikten sonra, Bay Marx incelemesine geçer. Daha önce anlatılanlardan, herhangi bir üretim sürecine sokulan sermayenin ancak bir kısmı artı-değerin yaratılmasına doğrudan doğruya katkıda bulunur ve bu da işgücünün satın alınması için sarf edilen sermayedir. Sadece bu kısım **yeni** bir değer yaratır; makinalara, ham maddelere, kömüre vb.ye yatırılan sermaye, üretim süreci sonunda sahip olunan ürünün değerinin bir kısmı olarak, yeniden elde edilir, sermayenin bu kısmı muhafaza edilmiş ve yeniden üretilmiştir, fakat kendisinden bir artı-değer sağlanması söz konusu değildir. Bu durum, Bay Marx'ın sermayeyi, yalnızca yeniden üretilebilen sermaye, yani **sabit** sermaye, -ki bu bölüm makinaların, ham maddelerin ve emeğin diğer bütün yardımcılarının temin edilmesine ayrılmıştır;- ile **değişken** sermaye, sadece yeniden üretilmekle kalmayıp fakat aynı zamanda artı-değerin de kaynağı

olan sermayenin işgücü satın alınmasına, ücretlere ayrılan bölümü şeklinde yeniden sınıflandırmasına yol açar, buradan da açıkça görülür ki, sabit sermaye artı-değerin yaratılabilmesi için ne kadar gerekli olursa olsun, yine de bu bölümün artı-değere doğrudan doğruya bir katkısı bulunmamaktadır; ve dahası, bir işe yatırılan sabit sermaye miktarının, o işte yaratılan artı-değer miktarı üzerinde en ufak bir tesiri bile yoktur.[1] Bu bakımdan, artı-değer **oranını** saptarken, sabit sermayenin hesaba katılması gerekmez. Artı-değer oranı ancak, artı-değer miktarını onu üretmek ile doğrudan doğruya ilgisi bulunan sermayeyi yani **değişken** sermayeyi karşılaştırarak saptanabilir. Bunun için, Bay Marx artı-değer oranını sadece artı-değerin değişken sermayeye nisbeti ile belirler: Eğer işçinin günlük ücreti 3 şilin ve her gün elde edilen artı-değer de aynı şekilde 3 şilin ise, bu durumda Bay Marx artı-değer oranının yüzde 100 olduğunu kabul eder. Sabit sermayenin artı-değer yaratılmasında aktif bir etken olarak hesaba katılmasının ne kadar garip hatalara yol açtığı, Bay N. W. Senior'un, «Bilimsel çabaları ve güzel konuşma tarzı ile dikkati çeken bu Oxford profesörünün, 1836 yılında Manchester'e ekonomi politiği Oxford'da öğretmek yerine, orada (pamuk eğiren işçilerden) öğrenmek üzere davet edildiğinde» **Kapital** (S. 224.) ortaya çıkan durum örnek verilerek gösterilir.

İşçinin kendi işgücünün değişim-değerini ye-

(1) Burada **artı-değer** ile **kârın** hiç de özdeş şeyler olmadığına dikkat etmeliyiz.

niden ürettiği çalışma zamanını, Marx **«gerekli emek»** (süresi) olarak adlandırır. Gerekli emek süresinin ötesinde çalışılan, ve artı-değerin üretildiği süreye ise, **«artı-emek»** (süresi) adını verir. «Gerekli-emek» ile «artı-emek» birleşerek **«işgünü»**nü oluştururlar.

Bir işgününde «gerekli-emek» için ihtiyaç duyulan süre belirlidir; ama artı-emek için, herhangi bir iktisat kanunu tarafından bir süre saptanmış değildir, belirli sınırlar içinde daha uzun ya da daha kısa olabilir. Bu süre hiçbir zaman sıfıra eşit olamaz, çünkü bu durumda kapitalisti işçi çalıştırmaya yönelten itici güç ortadan kalkmış olur. Fakat fizyolojik sebepler dolayısı ile de, bu süre asla 24 saati bulamaz. Gelgelelim, diyelim ki, altı saatlik bir işgünü ile 24 saatlik bir işgünü arasında birçok ara süre vardır. Metaların değişim kanunları işgününün, işçinin normal aşınma ve yıpranmasını telafi etmeye yeterli olanı aşmayacak bir uzunlukta olmasını gerektirir. Ama, bu normal aşınma ve yıpranma miktarı ne kadardır acaba? Onu telafi etmek için kaç saatlik bir günlük çalışma uygun düşer. Bu konuda, kapitalist ile işçinin kanaatleri büyük ölçüde farklıdır, ve bu sorunu çözümleyecek daha yüksek bir otorite bulunmadığından, sorun ancak **zor** yolu ile çözümlenir. İşgünü süresinin saptanmasının tarihî, işgününün sınırlarının belirlenmesi için, kapitalistlerin tümü ile işçilerin tümü arasında, bu iki sınıf arasında verilen kıyasıya bir mücadelenin tarihidir.

«Daha önce de belirtildiği şekilde, artı-emeği sermaye icat etmemiştir. Toplumun bir kısmının üretim araçlarının tekeline sahip bulunduğu her

yerde, işçi, ister özgür olsun ister olmasın, kendi devamı için gerekli olan iş zamanına, üretim araçlarına sahip olan kimsenin ihtiyaç duyduğu tüketim araçlarını üretmek için, fazladan harcadığı bir iş zamanını eklemek zorunda kalmıştır ve kalmaktadır da. Üretim araçları üzerinde tekele sahip olan kimse tarih içinde Atinalı aristokrat, Etrüsklü teokrat, Romalı vatandaş, Norman baronu, Amerikalı köle sahibi, Eflâklı boyar, modern toprak sahibi veya kapitalist olagelmiştir. **(Kapital**, s. 235) Bununla beraber, şurası açıktır ki, ürünün değişim-değerinin değil de kullanım- değerinin ağır bastığı bir toplumda, artı-emek büyük ya da küçük olabilen bir ihtiyaçlar kümesi ile sınırlı olur; ama bizzat üretimin kendi mahiyetinden artı-emeğe karşı sınırsız bir ihtiyaç doğmaz. Bundan dolayı, eski çağda artı-emeğin elde edilmesine, emeğin bağımsız para şekline bürünerek değişim-değeri mahiyeti kazanmasına, altın ve gümüş üretimi için harcanması gibi hallerde en aşırı biçimleri ile rastlanır. Zorla ölene kadar çalıştırma bu çağda resmî aşırı-emek biçimi idi. Ama, üretimleri henüz köle emeği, angarya vb. gibi daha geri biçimler içinde yürütülen halklar, kapitalist üretim biçiminin egemenliği altında bulunan ve ürünlerinin yabancı ülkelere satışını kendilerinin en başta gelen çıkarları haline getiren dünya piyasasına katılır katılmaz köleliğin, serfliğin barbarca dehşetine aşırı çalıştırmanın uygar dehşeti eklenir. Buna göre Amerika'nın güney eyaletlerinde, üretim öncelikle günlük yerel tüketime yönelmişken köle-emeği ataerkil ve ılımlı bir nitelik göstermiş, ve bunu muhafaza etmişti. Ne var ki, pamuk ihracı adı geçen eyaletler için hayatî önemde bir iş haline geldiği ölçüde zen-

cinin haddinden fazla çalıştırılması, hayatının bazı yerlerde yedi iş yılında tüketilmesi, hesaplanmış ve hesap yapan bir sistemin unsuru haline gelmişti... Tuna prensliklerindeki angarya emeğin de buna benzer bir gelişme gösterdiği görülüyordu. **(Kapital,** s. 235-236) Burada, angarya sistem ilginç gelmektedir, çünkü angarya sisteminde, artı-emek bağımsız, gözle görülebilir bir şekkil almaktadır.

«Diyelim ki, işgünü 6 saatlik gerekli-emekle 6 saatlik artı-emekten meydana geliyor olsun. Bu durumda özgür işçi kapitalistle bir haftada 6 kere 6 yani 36 saatlik artı-emek sağlıyor demektir. İşçi haftanın 3 günü kendisi için, 3 günü de bedava olarak kapitalist için çalışmış olsaydı, sonuç gene aynı olurdu. Ne var ki, bu görülebilir bir şey değildir. Artı-emek ve gerekli-emek birbirine karışmış haldedir. Bundan dolayı, aynı ilişkiyi, örneğin şöyle de ifade edebilirim; İşçi, her bir dakikanın 30 saniyesinde kendisi için diğer 30 saniyesinde kapitalist için çalışır. Angaryada ise durum başkadır. Örneğin, Eflaklı köylünün kendi ihtiyaçlarını sağlamak için harcadığı gerekli-emek, boyarlar için harcadığı artı-emekten mekân itibariyle ayrılmıştır. Gerekli-emek kendi tarlasında, artı-emek efendiye ait çiftlikte harcanır. Bundan dolayı, iş zamanının her iki kısmı yanyana bağımsız olarak mevcut olan şeylerdir. Angarya şeklinde artı-emek, gerekli-emekten kesinlikle ayrılmıştır. **(Kapital,** s. 236) Tuna prensliklerinin çağdaş toplumsal tarihinden daha başka ilginç örnekleri aktarmaktan kaçınacağız; bu örnekler ile Marx, boyarların, Rus müdahalesinin de yardımı ile, en az herhangi bir kapitalist iş sahibi kadar başarılı bir artı-emek sömürücüleri ol-

duklarını kanıtlar. Fakat **réglement organique**, ki bu angarya kanunnamesi ile Rus generali Kisseleff boyarları köylü emeği üzerinde sınırsız yetkiye sahip kılmıştır, artı-emeğe duyulan aşırı açlığın olumlu bir ifadesi ise, İngiliz iş kanunları (Factory-Acts) da aynı açlığın olumsuz ifadeleridir. «Bu kanunlar sermayenin sınırsız ve ölçüsüz sömürü azgınlığını, işgününün devlet gücü ile zorla sınırlandırılması yoluyla dizginler; ancak, unutulmamalıdır ki, bu devlet, kapitalistlerin ve büyük toprak sahiplerinin hakimiyetleri altında bulunan bir devlettir. Gün geçtikçe daha da tehdit edici bir hal alarak büyüyen işçi hareketi bir yana bırakılırsa, fabrikada çalışmanın sınırlandırılması, İngiliz tarlalarına gübre (guano) döktüren aynı zorunluluğun eseri olmuştu. Bu halde toprağın verim gücünü yokeden aynı gözü dönmüş soygun hırsı, diğer halde milletin yaşama gücünün köküne saldırmıştı. Düzgün aralıklarla tekrarlanan salgın hastalıklar bunu, Almanya ve Fransa'da askerî gücün azalmasının gösterdiği gibi, açık ve seçik bir şekilde gözler önüne sermiş bulunuyor. (**Kapital**, s. 239)

Sermayenin işgünü süresini bütün makul sınırların ötesine uzatmak şeklindeki eğilimini kanıtlamak için Bay Marx, fabrika müfettişlerinin, çocuk çalıştırma komisyonu ve kamu sağlığı raporlarından bol bol atıflarda bulunur, ve aşağıdaki sonuçlara varır:

«Bir işgünü nedir? Sermayenin günlük değerini ödediği işgücünü tüketebileceği sürecin uzunluğu ne kadardır? İşgünü, işgücünün kendisini yeniden üretmek için gerekli iş zamanının ne kadar ötesine uzatılabilir? Bu sorulara, görülmüş olduğu

gibi, sermaye şöyle cevap verir: İşgünü, 24 saatlik tam günün, işgücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlaka gerekli olan birkaç dinlenme saati çıktıktan sonra geriye kalan kısmıdır. Şu husus çok açık olarak bellidir ki işçi bütün gün boyunca yaşayan emekten başka bir şey değildir, kendisinin kullanılabilir bütün zamanı, iş zamanıdır ve sermayenin kendi değerine değer katmasına yarayan ve hizmet eden, ve bunun için var olan bir şeydir... Ama sermaye, artı-emek ele geçirme yolunda ölçü tanımayan, gözü dönmüş ihtirası ile işgününün sadece ahlakî sınırını aşmakla kalmaz, sırf fizikî üst sınırını da aşıp geçer... İşgücünün hayatının ne kadar süreceği sermayenin umurunda bile değildir... böylece işgücünün erken yaşta tüketilmesine ve ölüme yol açar, işçinin hayat süresini kısaltarak işzamanının belirli bir süre içinde uzamasını sağlar. **(Kapital,** s. 264-65)

Fakat, acaba bu durum sermayenin bizzat kendi çıkarlarının aleyhine değil midir? Sermayenin, uzun vadede bu aşırı yıpranmanın bedelini ödemesi gerekmeyecek midir? Durum, teorik olarak böyle olabilir. Güney eyaletlerinin sahilden uzak kısımlarında örgütlenmiş köle ticareti, kölenin işgücünü yedi sene içinde kullanıp bitirme pratiğini herkesin onayladığı bir ekonomi ilkesi haline getirmiştir. İngiliz kapitalisti ise kırsal bölgelerden sağlayabileceği işgücüne güvenir. «Kapitalist, kısa ömürlü, yeri çabucak boşalan ve zamansız harcanan insan kuşakları ile besleniyor olsa bile, devamlı bir nüfus fazlası akımının, sermayenin var olan işgücünü emebilme kapasitesine oranla bir nüfus fazlasının, devamlı olarak mevcut olduğunu bi-

lir. Şüphesiz hayat tecrübeleri konu ile pek yakın ilgisi olmayan bir gözlemciye bile madalyonun diğer yüzünü göstermekten geri kalmaz. Dün başlamış gibi değil de, tarih açısından bakıldığında, kapitalist üretimin halkın hayat gücünü nasıl kırdığını, taşradan gelen gürbüz ve sağlam unsurların karışması ile sanayide çalışan nüfustaki soysuzlaşmada ancak bir yavaşlama olduğunu, temiz havaya ve üzerlerinde olanca ağırlığıyla etkisini gösteren doğal ayıklanma kanununa rağmen, bizzat tarım işçilerinin nasıl çoktan yok olmaya başladıklarını da gösteren de bu tecrübelerdir. Çevresindeki işçi kuşaklarının ıstıraplarını inkâr edebilmek için bu derece güzel nedenlere sahip olan sermaye, günlük hayatı sırasında, insanlığın gelecekte soysuzlaşmış bir insanlık ve insan ırkının durmadan insanlığını yitirmiş bir sürü haline geleceği düşüncesi karşısında, ancak dünyanın bir gün güneşin içine düşebileceği düşüncesi ile ne kadar etkilenirse o kadar etkilenir. Her hisse senedi düzenbazlığında, fırtınanın birgün ergeç mutlaka kopacağını herkes bilir; ama herkes, kendisi altın yağmuruna tutulduktan ve kendisini güven altına aldıktan sonra, fırtınanın komşusunun başında patlayacağını ümit eder. **Benden sonra tufan!** (Aprés moî le déluqe!) Her kapitalistin ve her kapitalist ülkenin parolası budur. Bundan dolayı, toplumdan gelen bir zorlama olmadığı zaman ve yerde, sermaye işçinin sağlığına ve ömrünün uzunluk ve kısalığına karşı kayıtsız ve ilgisiz olur. Ve son tahlilde, işçinin hayatının bu şekilde hiçe sayılması, tek tek kapitalistlerin iyi veya kötü niyetlerine bağlı olan bir sorun değildir. Serbest rekabet, kapitalist üretimin içinde yatan kanunları

tek tek kapitalistlerin karşısına, bunların kendi dışlarında ve hepsinin boyun eğmek zorunda oldukları kanunlar olarak çıkarır. **(Kapital,** s. 269 - 70.)

Makûl bir işgünü süresinin saptanabilmesi, ancak işverenler ile işçiler arasında asırlarca süren bir mücadelenin sonunda olmuştur. Bu mücadele sırasında ortaya çıkan birbirine karşıt iki eğilimi ele almak ilginç olacaktır. İlk önceleri, kanunlar işçileri daha fazla çalışmaya zorlayan bir nitelik taşıyordu. İlk «İşçiler Statüsü»nden (Statue of Labourers) (23 Edward III 1349), 18. yüzyıla kadar hakim sınıflar işçilerden elde edebilecek işgücünün tamamını sızdırabilmeyi asla başaramadılar. Fakat buharın ve modern makinaların üretim sürecine girmeleri ile işler değişti. Kadın ve çocukların çalıştırılması, iş saatlerine konmuş bulunan bütün geleneksel sınırları öylesine büyük bir hızla parçaladı ki, ondokuzuncu yüzyıl başka hiç bir çağda eşi benzeri görülmemiş bir aşırı çalışma sistemi ile başladı, ve sonunda bu durum ilk defa 1803 yılında, kanun yapıcılarını iş saatlerini sınırlamaya zorladı. Bay Marx, İngiliz iş yeri kanunlarının, 1867 senesinin iş kanununa kadar geçirdiği evrimin bütün safhalarını açıklar ve buradan aşağıdaki şu sonuçları çıkarır:

1) Makinalar ve buhar, ilk önce uygulandıkları sanayi dallarında aşırı çalışmaya yol açarlar, ve bu yüzden kanunî sınırlamalar ilk önce bu işkollarında uygulanırlar; fakat sonunda bu aşırı çalışma sisteminin hemen hemen bütün, hatta hiç bir makinanın kullanılmadığı, ya da üretimin en ilkel biçimlerinin varlıklarını sürdürdüğü iş kollarına bile sıçradığını görürüz. (Çocukları çalıştırma komisyonunun raporlarına bakınız.)

2) Fabrikalarda kadın ve çocukların çalıştırılmaya başlanması ile, tek tek «özgür» işçiler sermayenin tecavüzlerine karşı direnme güçlerini yitirirler ve kayıtsız şartsız boyun eğmek zorunda kalırlar. Böylece işçiler için sadece toplu olarak direnç gösterebilme olanağı kalır; sınıfın sınıfa karşı, bir bütün olarak işçilerin, bir bütün olarak, kapitalistlere karşı yürüttükleri mücadele başlar.

Bu noktada, «özgür» ve «eşit» işçimizin, kapitalist ile sözleşme yaptığını varsaydığımız ana geri bakacak olursak, birçok şeyin hatırı sayılır ölçüde değişmiş olduğunu görürüz. İşçi açısından, bu sözleşmenin özgürce imzalanmış bir sözleşme olduğundan bahsedilemez artık. İşgücünü satma özgürlüğüne sahip bulunduğu günlük süre, aslında işgücünü kendi özgür iradesi ve isteği dışında satmaya zorlandığı süredir; ve ancak işçilerin, bir kitle olarak karşı koymaları sayesindedir ki, onların kendilerini ve çocuklarını, «özgürce» imzalanmış bir sözleşme sonunda, ölüme ve köleliğe iten şartlar ile satmaktan alakoyan bir kanunun çıkarılmasını, zorla sağlayabilmişlerdir. «İnsanların el sürülemez haklarının tumturaklı listesinin yerine, artık onun (işçinin) elinde sadece İş Kanununun mütevazi **Magna Charta**'sı vardır. **(Kapital**, s. 302.**)**

Bundan sonra artı-değer **oranını** ve onun yaratılan toplam artı-değer miktarı ile olan ilişkisini inceleyeceğiz. Bu araştırma sırasında da, şimdiye kadar yaptığımız gibi, işgücünün değerinin belirli bir sabit miktar olduğunu varsayacağız.

Bu varsayıma göre, artı-değer oranı aynı zamanda tek bir işçinin belirli bir zaman süresinde kapitaliste sağladığı değer miktarını da belirler.

Eğer işgücünün değeri günde 3 şilin ise, ve bu miktar altı saatlik bir emeği temsil ediyorsa, ayrıca eğer artı-değer oranı yüzde 100 ise, bu durumda 3 şilin değerindeki değişken sermaye her gün 3 şilinlik bir artı-değer üretecektir. Bir başka deyiş ile, işçi her gün altı saatlik bir artı-değer sağlayacaktır.

Değişken sermayenin aynı anda bir kapitalist tarafından çalıştırılan işgücünün tamamının para cinsinden ifadesi olduğu düşünülürse, işgücü tarafından yaratılan artı-değerin toplam miktarı, bu değişken sermayenin artı-değer oranı ile çarpılması ile elde edilir; bir başka deyişle toplam artı-değer, aynı anda çalıştırılan toplam işgücü ile sömürülme derecesinin birbirlerine olan orantısından saptanır. Bu etkenlerden herhangi biri, birisindeki azalma diğerindeki artma ile telâfi edilebilecek şekilde, değişebilir. 100 işçiyi yüzde 50'lik bir artı-değer oranı (diyelim ki, günde üç saatlik bir artı-emek olsun) ile çalıştırmak için gerekli olan değişken sermaye, bu miktarın yarısı kadar olan, fakat 50 işçiyi yüzde 100'lük bir artı-değer oranı (diyelim ki, günde altı saatlik bir artı-emek miktarının karşılığı olsun) ile çalıştıran bir değişken sermayenin üretebildiği artı-değerden daha fazlasını üretemeyecektir. Buna göre, belirli şartlar altında ve belirli sınırlar içinde, sermayenin emrindeki emek mevcudu, işçilerin gerçek mevcutundan bağımsız hale gelebilir.

Gelgelelim, artı-değer oranının arttırılması ile sağlanan artı-değerdeki bu fazlalaşmanın mutlak bir sınırı vardır. Emeğin değeri ne olursa olsun, ister iki ister on saatlik bir gerekli-emek ile temsil

edilsin, herhangi bir işçi tarafından her gün icra edilen işin toplam değeri, hiç bir zaman 24 saatlik bir emeği temsil eden değere erişemez. Değişken sermayenin yerini, işgünü süresinin uzatılması, ancak bu sınırın içinde kalmak şartı ile doldurulabilir. Bu husus, ileride sermayenin birbirleri ile çelişen iki eğiliminden kaynaklanan çeşitli olguları açıklamakta önemli bir unsur olacaktır. Bu eğilimler ise: 1) Çalıştırılan işçi sayısını azaltmak, ve 2) Buna rağmen, mümkün olan en büyük artı-değer miktarını yaratmaktır.

Bundan sonra şu şekilde devam eder: «İşgücünün değeri belirli, ve artı-değer oranları eşit olduğu sürece, iki farklı sermaye tarafından üretilen artı-değer miktarları, bu sermayelerin içerdikleri değişken sermaye miktarları ile doğru orantılıdır... Bu kanunun gerçeklerin özünden çok, görünüşe dayanan bütün tecrübelerle çeliştiği açıkça görülmektedir. Herkes bilir ki, nispeten çok değişmeyen sermaye ve nispeten az değişen sermaye kullanan bir pamuk iplikçisi, bundan ötürü, nispeten çok değişen sermaye ve az değişmeyen sermayeyi harekete getirmekte olan bir fırıncıdan daha az bir kâr oranı elde etmez. Bu görünüşteki çelişkinin çözümü için, tıpkı 0/0'ın gerçek bir sayıyı temsil edebileceğini anlamak için, elementer cebirden başlayarak daha birçok şeyin nasıl bilinmesi gerekiyorsa, birçok şeyin önceden bilinmesi gerekir. (**Kapital,** s. 307.)

Belirli bir ülke ve belirli bir işgünü süresi için artı-değer ancak işçilerin sayısını fazlalaştırmak sayesinde, yani nüfusun fazlalaşması ile arttırılabilir; bu artış, o ülkenin toplam sermayesi tarafın-

dan elde edilecek artı-değerin matematiksel sınırını oluşturur. Diğer taraftan, eğer işçilerin sayısı belirli ise, bu sınır işgünü süresinin uzatılması ile değiştirilebilir. İleride bu kanunun ancak artı-değerin şu ana kadar incelenen biçimi için geçerli olduğu görülecektir.

Araştırmamızın bu safhasında, her miktardaki paranın sermayeye dönüştürülmesinin mümkün olmadığını; paranın sermayeye dönüşmesi için elde bulunan para miktarının asgari bir sınırı bulunduğunu; bu sınırın, bir birim işgücü ile onun çalışır durumda tutulabilmesi için gerekli olan iş araçlarının maliyeti olduğunu görüyoruz. Artı-değer oranının yüzde 50 olduğunu varsayarsak, henüz emeklemekte olan kapitalistimizin kendisinin de, bir işçinin hayat düzeyinde yaşayabilmesi için, en az iki işçi çalıştırması gerekecektir. Fakat bu durum, onun para arttırabilmesini ve sermeyesini büyütmesini önleyecektir ki; bu durum kapitalist üretimin özü ile ters düşecektir, çünkü kapitalist üretiminin gayesi sadece elde olanı korumak olmayıp, fakat aynı zamanda ve en başta zenginliği arttırmaktır. «Herhangi bir işçiden iki misli daha iyi bir hayat yaşayabilmek ve üretilen artı-değerin yarısını yeniden sermayeye dönüştürebilmek için, kapitalistin sekiz işçi çalıştırabilmesi gerekecektir. Şüphesiz kendisi de, çalıştırdığı işçi gibi, üretim sürecine doğrudan doğruya katılabilir; ama, o bu durumda ne işçi ne de kapitalisttir, ikisi arası bir şey, bir küçük patrondur. Kapitalist üretimin belirli bir gelişme düzeyinde, kapitalistin kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, iş gördüğü bütün zamanı başkalarının emeğini elde etmeye ve kon-

trol altında tutmaya ve bu emeğin ürünlerini satmak işlerinde kullanabilecek durumda olması gerekir. Ortacağların lonca sistemi zanaat ustasının kapitalist haline gelmesini, tek bir ustanın çalıştırabileceği işçilerin sayısının üst sınırını pek düşük tutarak, zorla önlemeye çalışmıştı. Para veya meta sahibinin ilk defa fiilen bir kapitalist haline gelmesi üretim faaliyeti için yatırılan asgarî meblağın ortaçağların azamî meblağını büyük ölçüde aştığı hallerde olur. Burada, tıpkı tabiî bilimlerde olduğu gibi, Hegel'in keşfetmiş bulunduğu, sırf niceliksel değişimlerin, belirli bir noktadan sonra niteliksel değişimlere yol açtığına dair kanun ispatlanmış olur.» (**Kapital**, s. 308-09.) Bir para ya da meta sahibini, bir kapitaliste dönüştürmek için gerekli olan asgari değer miktarı, kapitalist üretimin gelişmesinin değişik safhalarına, ve belirli bir gelişme safhası için de, sanayiin farklı dallarına göre değişir.

Yukarıda ayrıntıları verilen üretim sürecinin gelişimi sırasında, kapitalist ile işçinin arasındaki ilişki büyük ölçüde değişmiştir. «Her şeyden önce, sermaye emeğe, yani işçinin kendisine hükmedecek duruma gelir. Kişileşmiş sermaye yani kapitalist, işçinin işini düzenli ve dikkatli bir şekilde ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder. Bundan başka, sermaye işçi sınıfına karşı, bu sınıfı, kendi dar çerçeveli ihtivaçlarının zorunlu kıldığından, daha fazla çalıştırabilmek için gerekli olan bir zorlama durumuna ulaşmıştı. Sermaye, başkalarının çalışmaları ile iş üreticisi olarak, artıemek yutucusu ve işgücü sömürücüsü olarak doğrudan doğruya angarya işine dayanan daha evvelki üretim sistemlerini, enerji, ölçü ve sınır tanımazlık bakımından aşar ve çok gerilerde bırakır.

«Sermaye, emeği ilk önce onu tarihî bakımından içinde bulduğu şartlara dayanarak hükmü altına alır. Bundan ötürüdür ki, üretim biçimini hemen değiştirmez. Artı-değerin buraya kadar incelemiş olduğumuz üretim şekli, yani işgücünün basit bir şekilde uzatılması yoluyla artı-değer elde edilmesi, bundan dolayı, üretim biçiminin kendisindeki herhangi bir değişiklikten bağımsız bir şeydir. Artı-değerin bu elde ediliş biçimi, eski moda fırıncılıkta modern pamuk iplikçiliğinden daha az etkin ve işe yarar bir şey değildir.

«Üretim süresi, sırf bir iş-süresi olarak ele alındığında, işçi ile üretim araçları arasındaki ilişkiyi, işçi-sermaye ilişkisi olarak değil, işçi ile sırf belirli yönlü üretken faaliyetinin yapılmasına yarayan araç ve malzeme arasında mevcut bir ilişki olarak görürüz. Söz gelişi, işçi deriyi dericilikte sırf üzerinde çalıştığı bir nesne, iş-nesnesi olrak görür. İşlediği derinin sahibi kapitalist değildir. Üretim sürecine, değerlenme, değere değer katma süreci açısından baktığımızda iş değişir. Üretim araçları derhal başkalarının emeğini emme aracı haline gelirler. Artık üretim araçlarını kullanan işçi değil, işçiyi kullanan üretim araçlarıdır. Bunlar, işçinin üretken faaliyetinin maddî unsurları olarak işçi tarafından kullanılıp tüketilmek yerine, işçiyi kendi hayat süreçleri için gerekli bir maya olarak kullanıp tüketirler; ve sermayenin hayat süreci sadece, kendi kendini değerlendiren, değerine değer katan, bir değer olarak yaptığı hareketten ibarettir. Geceleri çalıştırılmayan ve bu yüzden canlı emek yutamayan eritme fırınlarındaki ve iş yerlerindeki bu boş zamanlar, kapitalist için bir net kayıp teşkil

eder. Bu nedenle, eritme fırınları ve işyerleri öşgücünün gece çalıştırılması üzerinde haklı talepler teşkil eder. (Çocukları çalıştırma komisyonu Raporları, 4. Rapor, 1865, S. 79 - 85'e bakın.) Paranın sırf üretim sürecinin nesnel faktörü, üretim araçları haline gelmesi, bu sonuncuları, yani üretim araçlarını, başkalarının emek ve artı-emekler üzerinde hak ve zorlama araçları haline getirir. **(Kapital**, s. 309-10.)

Gelgelelim, artı-değer elde etmenin bir başka biçimi daha vardır. İşgünü süresinin en üst sınırına varıldığında, kapitalist için artı-emeği arttırabilmek için bir başka araç kalmıştır: emeğin üretkenliğini arttırmak, böylelikle emeğin değerini azaltmak, ve böylece gerekli emek süresini kısaltmak. Artı-değerin bu biçimi ikinci bir makalede alınacaktır.

SAMUEL MOORE [1]

---

(1) İngiltere'deki basımını kolaylaştırabilmek için, bu incelemeyi Engels'in arkadaşı Moore imzalamıştır.

II

KAPİTALİN ÖZETİ

K. MARX KAPİTAL

Birinci Cilt, Birinci Kitap

KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

Marksizm - Leninizm Enstitüsünün
elinde bulunan bir
fotokopiden tercüme edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

METALAR VE PARA

1. METALAR

Kapitalist üretim tarzının hakim olduğu toplumların zenginliğini **metalar** oluşturur. Meta, **kullanım-değerine** sahip olan bir nesnedir. Kullanım-değerine bütün toplum biçimlerinde de rastlamak mümkünse de, kapitalist toplumda bu, aynı zamanda **değişim-değerinin** de somut taşıyıcısıdır.

Değişim-değerinin ölçülebilmesi için mukayese vasıtası gerekir ki, bu, değişim-değerlerinin ortak toplumsal maddesi olan emek, daha açıkçası, nesnelerde kristalleşmiş toplumsal gerekli emek miktarı ya da bunun elde edilmesi için harcanması gereken **toplumsal bakımdan gerekli çalışma zamanıdır.**

Tıpkı metaın, kullanım-değeri ve değişme değeri şeklinde iki yönlü niteliği olan bir şey olması gibi, metaın içerdiği emek de iki yönlü bir niteliğe sahiptir: Bir taraftan, terzilik, dokumacılık vs. şeklinde belirli **bir üretken faaliyet** olarak **«faydalı emek»**, diğer taraftan, **sırf insan işgücü harcanması, yoğunlaşmış soyut (genel) emektir.** Bu niteliklerden birincisi kullanım-değerini, ikincisi ise deği-

şim-değerini yaratır ve sadece ikincisi niceliksel olarak karşılaştırılabilir özellikte idi, (Vasıflı ve vasıfsız emek, bileşik ve basit emek arasındaki farklılık bu özelliği kanıtlar)

Buna göre değişim-değerinin özü soyut emektir, ve değişim-değerinin büyüklüğü de, bu değerde maddeleşmiş soyut emek zamanının ölçüsüdür. Değişim-değerinin biçimini ele alacak olursak:

(1) x kadar a malı = y kadar b malı, veya : x kadar a malı, y kadar b malı eder. Bir metaın değerinin, diğer bir metaın kullanım-değeri ile ifade edilmesi, o metaın **nispî değerini** meydana getirir. İki metaın eşdeğerli oluşlarının ifadesi nispî değerin basit biçimidir. Yukarıdaki denklemde **y kadar b metaı eşdeğer** görevini görür. Bu eşdeğer görevini gören metada, **x kadar metaı**, doğal biçimine tezat teşkil edecek şekilde, değer biçimini kazanır; bu sırada **y kadar b metaı** ise, doğal biçiminde bile, doğrudan doğruya değiştirilebilirlik özelliğini kazanmış olur. Değişim-değeri, belirli tarihî ilişkiler sonucu kullanım-değerinin zorla yerini alır. Bu bakımdan metaın değişim-değeri, kendi kullanım-değerinde ifadesini bulamaz, ancak bir başka metaın kullanım-değeri ile ifade edilebilir. Ancak iki somut emek ürününün ilişkilerini ifade eden bir denklemde, bu ürünlerin her ikisinin de içerdekileri somut emek özelliği, soyut insan emeği şeklinde ortaya çıkar, yani, bir meta ile kendisinin içerdiği somut emek arasında doğrudan doğruya bir ilişki kurulamaz, bu şekilde bir ilişki ancak söz konusu meta ile başka cinsten olan metaların içerdikleri somut emek arasında kurulabilir.

x kadar a metaı = y kadar b metaı denkle-

mi, zorunlu olarak x kadar a metaının, aynı şekilde, başka metalar cinsinden de ifade edilebileceğini ima eder; şöyle ki :

(2) x kadar a metaı = y kadar b metaı = z kadar c metaı = v kadar d metaı = ü kadar e metaı = vb., vb. Bu, değerin genişletilmiş nispî şeklidir. Burada x kadar a metaı artık tek bir metaın eşdeğeri olarak değil, fakat, içerdikleri emeğin özel biçimleri olan bütün metaların belirli miktarları cinsinden ifade edilmektedir. Fakat bu durum basit bir ters yönde değiştirme işlemi sonunda :

(3) Nispî değerin birincisinin zıttı olan ikinci biçimine yol açar:

y kadar b metaı = x kadar a metaı
v kadar c metaı = x kadar a metaı
u kadar d metaı = x kadar a metaı
t kadar e metaı = x kadar a metaı vb., vb.

Burada metalara **değerin genel nispî biçimi** verilmiştir, ki bu durumda bütün metalar kullanım - değerlerinden soyutlanmışlar ve soyut emeğin somutlaştırılması şeklinde x kadar a metaına eşit olarak gösterilmişlerdir; burada x kadar a metaı bütün diğer metaların genel biçimi onların **evrensel eşdeğeridir;** x kadar a metaının içinde maddeleşmiş olan emek, kendi içinde soyut emeğin, ve genel olarak da emeğin gerçekleştirilmesini temsil etmektedir. Gelgelelim, buna göre :

(4) Birbirinin eşdeğeri olan metalardan her biri evrensel eşdeğer olma rolünü yüklenebilir, fakat **belirli bir anda,** bunlardan sadece biri, bu işi yapabilir, çünkü eğer bütün metalar evrensel eşdeğer olacak olsalar, her biri sıra ile diğerlerini bu

rolün dışına itecektir. 3 No.lu biçim, nesnel olarak x kadar a metaı tarafından değil, fakat diğer metalar tarafından elde edilmiştir. Bu bakımdan, belirli bir metaın bu rolü üstlenmesi gerekmektedir, ve ancak bu şekilde, bir meta tam anlamı ile meta olma niteliğine kavuşabilir. İşte, sahip olduğu doğal biçim ile, diğer bütün metaların genel eşdeğer biçiminin belirlendiği bu özel meta, **paradır.**

Kapitalist üretim biçiminin diğer bütün kategorilerinde de olduğu gibi, metaın mahiyetinden doğan bir sorun, onun kişiler arasındaki ilişkileri maddî ilişkilere indirgemesidir. Ayrı ayrı üreticilerin emekleri, genel insan emeği olarak birbirleri ile ancak onların ürünlerinin arasında meta ilişkilerinin kurulması sayesinde, ilişkili hale gelebilir. Bu husus, nesnelerin aracılığı olmaksızın sağlanamaz. Böylece, kişiler arasındaki ilişkiler, nesneler arasındaki ilişkiler görünümünü kazanır.

Meta üretiminin hâkim olduğu bir toplum için, Hristiyanlık, özellikle Protestanlık, en uygun düşen dindir.

2. METALARIN DEĞİŞİM SÜRECİ

Bir metaın meta olduğu, değişim sırasında ortaya çıkar. Farklı iki metaın sahipleri ellerinde bulundurdukları metaları kendi iradeleri ile değiştirmek ve böylece birbirlerini özel mal sahibi olarak tanımak istiyor olmalıdırlar. Bir mukavele şeklini alan bu hukukî ilişki, sadece, kendisinde ekonomik ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir. Bu hukuk veya irade ilişkisinin muhtevasını belirleyen, bizzat ekonomik ilişkinin kendisidir. **(S. 45 [84.])**

Meta, sahibinden başka kimseler için kulla-

nım-değerine sahiptir. Kendi sahibi için, doğrudan doğruya bir kullanım-değerine sahip değildir. Aksi takdirde, sahibi metaı pazara çıkarmazdı. Diğer taraftan, her meta sahibi değişim sonunda ihtiyaç duyduğu özel kullanım-değerlerini elde etmek ister. Bu açıdan bakıldığında, değişim onun için sırf bireysel bir süreçtir. Ayrıca, meta sahibi malını, malı bir diğer metaın sahibi için kullanım-değeri taşısın ya da taşımasın, değer olarak, yani kendisinin istediği aynı değerdeki bir diğer metaya çevirerek, gerçekleştirmek ister. Bu açıdan bakıldığında ise, değişim onun için genel olarak toplumsal bir süreçtir. Fakat, bir ve aynı süreç aynı zamanda bütün meta sahipleri için hem bireysel, hem de genel olarak toplumsal özellikte olamaz. Her meta sahibi, kendi metaını bütün diğer metaların genel eşdeğeri, ve her yabancı metaı da kendi metaının özel eşdeğeri olarak görür. **Bütün** meta sahipleri bu şekilde düşündükleri için, hiç bir meta genel eşdeğer değildir ve bunun için de metalar, kendilerini bir diğeriyle değer olarak eşitleyen ve değer büyüklüğü olarak karşılaştıran genel bir nispî değer şekline sahip değildirler. Bundan dolayıdır ki, metalar birbirlerinin karşısına, genellikle meta olarak değil, fakat ancak ürün ya da kullanım değeri olarak çıkmışlardır. (S. 47 [86].)

Metalar birbirlerinin karşısına ancak değer olarak, ve bu yüzden genel eşdeğer olan bir diğer meta ile karşılaştırma sonunda, meta olarak çıkabilirler. Fakat ancak toplumsal eylem belirli bir metaı genel eşdeğer, yani para haline getirebilir.

Metaın kendi içinde saklı bulunan ve metaın, kullanım-değeri ile değişim-değerinin doğrudan

doğruya birliği, faydalı özel emeğin ürünü... ve soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal olarak maddeleşmesi şeklindeki niteliklerinden doğan çelişki metaın meta ve para olarak ikili farklılaşmasına kadar devam eder. (S. 48 [87].)

Diğer bütün metalar paranın sadece özel eşdeğerleri oldukları ve para da onların genel eşdeğeri olduğu için, para ile aralarında kurulan ilişkide, bunlar özel metalar, para ise genel meta olarak yer alır. (S. 51 [89].) Değişim sürecinin paraya dönüştürdüğü metaya kazandırdığı şey, o metaın değeri değil, fakat spesifik değer şeklidir. Fetişizm (nesnelerde doğaüstü bir güç olduğu şeklindeki inanç) olgusu ortaya çıkar: Bir meta, ancak diğer metalar kendi değerlerini onun ile ifade ettikleri için para haline gelmeyip, tersine, sanki o **para** olduğu için, metalar değerlerini onunla ifade ediyorlarmış gibi görünür.

3. PARA VEYA META DOLAŞIMI

A. Değerin Ölçüsü

(Basit olsun diye, eser boyunca altın, para - mal olarak kabul edilmektedir.)

Para, değer ölçüsü olarak metalardaki değer özünün, yani **işzamanının** görünüm şeklidir. Metaların değerinin x kadar a metaı = y kadar para - meta şeklinde basit ve nispî olarak ifade edilmesi, onların para şekli, ya da fiyatıdır. (S. 55 [95].)

Bir metaın fiyatı, onun para şekli, sırf düşüncede veya tasavvurda varolan bir para olarak ifade edilmiştir; bu bakımdan para, ancak fikir itibariyle değerlerin ölçüsüdür. (S. 57 [95].)

Metaların değerleri fiyat olarak ifade edildikten sonra, değer ölçülerini daha da geliştirmek ve böylece bir **fiyat standardı** elde etmek; yani sabit bir altın miktarı ile farklı büyüklükteki altın miktarlarının ölçülmesi, teknik bakımdan zorunlu olur. Bu durum, bizzat kendisinin altının değerine bağlı olduğu değerlerin ölçülmesinde ortaya çıkan durumdan oldukça farklıdır, altın standardının değerindeki düşme ya da yükselme ile onun ağırlığı değişmeyeceği için, bunun küçük parçalarının da ağırlığı değişmez, böylece altının değerinin değişmesi, onun sabit bir fiyat ölçüsü olarak daima aynı işi görmesini engellemez. (S. 59 [97-98].)

Fiyatlar altının belirli miktarları ile ifade edildikten sonra, para, **hesap parası** olarak hizmet eder.

Eğer fiyat, bir metaın değer büyüklüğünün sembolü olarak, o metaın para ile değişim oranını temsil ediyorsa, bundan, bunun tersinin de geçerli olması gerektiği, yani onun para ile değişim oranını temsil eden miktarın, **zorunlu** olarak her zaman metaın gerçek değer büyüklüğünü de temsil etmesi gerektiği sonucu çıkmaz. Şartların bir metaın, gerçek değerinin üstünde ya da altında satılmasına izin verdiğini veya zorladığını varsayarsak, bu satış fiyatları onun değerine tekabül etmezler, fakat yine de bu metaın fiyatıdırlar, çünkü (1) onun değer-şekli, yani para, ve (2) onun para ile değişim oranının temsilcisidirler.

Fiyatla değer büyüklüğü arasındaki nicel uygunsuzluk ihtimali, demek ki, **fiyat şeklinin bizzat kendisinde mevcuttur.** Bu, bu şeklin bir kusuru değildir; tersine, onu, kuralın kendisini ancak kuralsızlığın gözü kapalı işleyen ortalama kanunu ola-

rak duyurabildiği bir üretim biçimi için en uygun bir şekil haline getirir. Bununla beraber, fiyat şekli, sadece değer büyüklüğü ile fiyat, yani değer büyüklüğü ile bunun para olarak ifadesi arasındaki nicel uyuşmazlık ihtimali ile bağdaşmakla kalmaz, aynı zamanda, nitel bir çelişkiyi de gizleyebilir; öyle ki, para, metaların değer şeklinden başka bir şey olmadığı halde, fiyat, değeri hiç ifade etmeyebilir... Vicdan, şeref, vb. gibi kendiliklerinden var olmayan şeyler, sahipleri tarafından para karşılığı elden çıkarılabilecekleri ve böylece bir fiyatları olacağı için, mal şeklini alabilirler. (S. 61 [102].)

Değerlerin para ile ölçülmesi, fiyat-şekli, farklılaşmanın, ideal fiyatlar ise gerçek fiyatların, ve bundan dolayı da, dolaşımın gerekliliğine delâlet eder.

B. Dolaşım Ortamı

a. Metaların başkalaşımı

Dolaşımın basit şekli: M-P-M. Maddî muhtevası =M-M dir. Değişim-değerinden, kullanım-değeri karşılığında vazgeçilmiştir.

a — Birinci safha : M-P = iki kişinin gerekli olduğu satış işlemi. Bu safhada yanılma olması, yani, metaın değerinin altında, hatta, eğer metaın toplumsal değeri değişir ise, üretim maliyetinin bile altında satılması mümkündür. «İş-bölümü emeğin ürününü metaya dönüştürür, ve böylelikle onun giderek paraya dönüşmesini de zorunlu kılar.» Aynı zamanda, işbölümü bu değiştirme işlemine oldukça arızî bir karakter kazandırır. (S. 67 [108].) Fakat, olgu en saf biçimi ile ele alındığında, M-P

işlemi, para sahibinin (eğer bizzat altın üreticisi değilse) parasını daha önce başka metalar ile değişim sonunda elde ettiğini varsayar. Bu bakımdan bu işlem alıcının açısından ters yönde sadece bir P-M işlemi olmakla kalmayıp, fakat onun da daha önceden bir satış yapmış olduğunu varsayar, vb., bu duruma göre, sonsuz sayıda satın alma ve satma işlemi birbirinin peşisıra cereyan eder.

b — İkinci safhada, yani P-M de de, aynı durum meydana gelir. Bu durumda da, **satın alma işlemi**, diğer taraf açısından bir satma işlemidir.

c — Sürecin bütünü, bu yüzden bir satın alma ve satma işlemlerinin birbirini kovaladığı **metaların dolaşım** çevrimidir. Bu, ürünlerin doğrudan doğruya değişiminden oldukça farklı bir olgudur; ilk önce, bu durumda ürünlerin dolaysız değişiminin bireysel ve yerel sınırları parçalanmış, ve insan emeğinin sürekli olarak değiştirilmesi mümkün hale gelmiş olur. Diğer taraftan, burada sürecin bütünü kendiliğinden gelişen ve sürece katılanların iradelerinden bağımsız olan toplumsal ilişkilere dayanmaktadır. (S. 72 [112].) Basit değişim, her iki tarafın da kullanılmayan-değer ile kullanım-değerini değiştirmesi ile ayırt edilir. Dolaşım ise süresiz olarak devam eder.

Her satış bir alış ve her alış bir satıştır, diye, mal dolaşımı, satışla alış arasında zorunlu bir dengeyi gerektirir şeklindeki doğmadan, -ki bu her satıcının alıcısını piyasaya kendisinin getirdiği anlamına gelmektedir- daha saç bir şey olamaz. (1) Satış ve alış, iki karşıt uçta yer alan kişiler, yani mal sahibi ile para sahibi arasındaki değişim ilişkisi olarak, özdeş bir iştir. Diğer taraftan, bir ve aynı ki-

şinin işlemleri olarak, biri diğerine tam karşıt iki edim meydana getirirler. Bundan dolayı, satış ve alışın özdeşliği, dolaşım sırasında meta sahibi tarafından satılamadığı sürece, metaın faydasız olduğunu, ve aynı şekilde, böyle bir durumun meydana gelebileceğini anlatır. (2) Kısmî bir süreç olarak, M-P, benzer şekilde, bağımsız bir süreçtir ve parayı bu sürecin sonunda elde eden kimsenin bu parayı yeniden metaya dönüştüreceği zamanı istediği gibi seçebileceğini ima eder. Parayı elde eden kimse bekleyebilir de. Bağımsız ve birbirine karşıt olan M-P ve P-M süreçlerinin bir iç birlik, bir bütünlük meydana getirmesi, bu iç bütünlüğün dış çelişkiler içinde hareket etmesi de demektir. Ve iki safha arasındaki zaman süresi çok uzayacak ve birbirlerinden belirli bir sınırı aşacak şekilde bağımsızlaşacak olurlarsa, bunlar arasınka iç bağlantı, kendisini zorla, bir bunalım yaratarak, ortaya koyar.

b. **P a r a n ı n D e v r i**

Para, metaları dolaşıma sokan ve dolaşımdan çıkartan araçtır: Kendisi ise sürekli olarak dolaşımın içinde kalır. Bu bakımdan, para dolaşımının aslında meta dolaşımının sadece bir ifadesi olmasına rağmen, metaların dolaşımı para dolaşımının bir sonucuymuş gibi **görünür.** Para daima dolaşım ortamında kaldığından, ortaya şu sorun çıkar: Dolaşımda ne kadar para bulunmaktadır?

Dolaşımdaki para miktarı **metaların fiyatlarının toplamı** (para-değerinin sabit kaldığını varsayarak), ve bu sonuncu da dolaşımdaki **metaların**

miktarı tarafından belirlenir. Metaların bu miktarının belli olduğunu varsayarsak, dolaşımdaki para miktarı meta fiyatlarındaki **dalgalanmalara** bağlı olarak dalgalanır. Bu durumda, tek ve aynı para, belirli bir zaman süresinde bir dizi işleme peşisıra aracılık ettiğinden:

$$\frac{\text{Meta fiyatlarının toplamı}}{\text{Paranın ortalama devir hızı}} = \text{Dolaşım aracı olarak görev yapan para miktarı}$$

(S. 80 120.)

Buna göre, eğer söz konusu olan doyma noktasına erişmiş bir dolaşım ise, kâğıt para altın paranın yerini alabilir.

Paranın devri, sadece meta dolaşımı sürecini yansıttığı için, paranın devrinin hızı, metaların geçirdikleri biçim değişikliklerinin hızını, durgunluğunu, satış ve alış işlemlerinin arasındaki ilişkiyi, toplumsal hareketliliği yansıtır. Bu durgunluğun kaynağı, tabiî ki, sadece olgunun kendisini teşhir eder, dolaşımın bizzat kendisinden anlaşılamaz. Sorunu kabaca ele alanlar, bunu dolaşım aracının yetersiz miktarda oluşu ile izah ederler. (S. 81 [121].)

Buna göre : (1) Metaların fiyatları sabit kalırsa, dolaşımdaki para miktarı, dolaşımdaki metaların arttığında ya da para dolaşımının temposu yavaşladığında yükselir ve bu durumların aksi meydana geldiğinde de düşer.

(2) Metaların fiyatlarındaki genel bir yükselme sırasında, eğer metaların miktarı aynı oranda azalıyor, ya da dolaşım hızı aynı oranda artıyor ise, bu durumda dolaşımdaki para miktarı sabit kalır.

(3) Meta fiyatlarındaki genel bir düşüş söz konusu olursa, (2) no.lu durumun tersi meydana gelir.

Genel olarak, bunalımların bir sonucu olarak hatırı sayılır değişmelere maruz kalan oldukça sabit bir ortalama para miktarı vardır.

c. Sikke, Değer Sembolü

Standart fiyat ölçüsünün tespit edilmesi gibi sikke basımı da devlete ait bir iştir. Dünya piyasasında, altın ve gümüşün sikke olarak giydikleri farklı üniformalar çıkarılıp atılır, böylece sikke altın ile külçe altın ancak şekilce birbirinden farklı olurlar. Dolaşım sırasında sikkeler aşınırlar, dolaşım aracı olan altın, standart fiyat ölçüsü olan altından farklı hale gelir. Sikke, resmî muhtevasının giderek bir sembolü haline gelir.

Sikkenin gerçek muhtevasını görünüşteki muhtevasından ayıran ve farklılaştıran şey bizzat paranın devri ise, bu, burada metal paranın sikke fonksiyonunda yerini başka maddeden yapılan işaret ya da sembollere bırakması ihtimalinin saklı olması demektir. Bu bakımdan: (1) Gümüş ve bakırın, gerçek altın paranın yerini tamamen almaları kanun tarafından dolaşımdaki miktarları sınırlanarak engellenir ve bu madenlerden yapılmış paralar altının yerine, dolaşımın, ve dolayısıyle aşınmanın en fazla olduğu alanlara sürülürler. Bunların metal muhtevaları tamamen keyfî bir şekilde kanun tarafından belirlenir ve böylece sikke olarak gördükleri iş, kendi **değerlerinden** bağımsızlaşır. Bunun için, dolaşımda hemen hiç bir değere

sahip olmayan sikkelerin kullanılması artık mümkün hale gelmiştir: (2) Kâğıt para, yani devletin çıkardığı, kanunî dolaşım gücüne sahip kâğıt para da, altın paranın yerine sikke görevini görebilir. (Kredi parası şimdilik burada ele alınmayacak.) Kâğıt para, altın paranın yerine dolaşımda bilfiil yer aldığı sürece, para dolaşımının kanunlarına tabidir. Sadece, kâğıt paranın altının dolaşımdaki yerini almasının oranı özel bir kanuna tabî olabilir. Bu kanun da; çıkarılacak kâğıt paranın, kendisi altının yerini almamış olsaydı, fiilen dolaşımda bulunması gerekli olacak olan altının miktarıyle sınırlı olmasıdır. Gerçi, dolaşım alanının emebileceği altın miktarı belli bir ortalama düzeyin altında ve üstünde devamlı dalgalanır. Bununla beraber, belli bir ülkede dolaşımdaki aracın kitlesi hiç bir zaman yaşanılmış tecrübelere göre, belirlenen belli bir minimumun altına düşmez. İşte bu minimum miktarın yerine kâğıt semboller çıkartılabilir. Eğer kâğıt para, bu minumum miktardan daha fazla miktarda çıkartılırsa, dolaşım alanının emebileceği miktar minimum değerine düşer düşmez, kâğıt paranın bir kısmı lüzumsuz ve itibarsız hale gelir. Bu durumda meta evreninde toplam kâğıt para miktarı, hâlâ bu evrenin kendine özgü kanunları tarafından saptanmış olan altın miktarını temsil etmeye devam eder. Bu bakımdan, toplam kâğıt para miktarı dolaşımın emebileceği altın miktarının iki mislini temsil ediyorsa, dolaşımdaki kâğıt paraların değerleri nominal değerlerinin yarısına düşmüş olur. Bu durum, tıpkı, sanki altının fiyatlarının ölçüsü olarak görev görürken, değerinin değiştirilmesine benzer. (S. 89 [128].)

C. Para

a. Servet biriktirme

Mal dolaşımının daha ilk gelişimi ile birlikte, birinci başkalaşımın ürününü, yani parayı sıkı sıkıya elde tutma tutkusu gelişir. Bu şekil değişmesi, maddî değişmenin sırf aracısı olmaktan çıkıp, kendi başına bir amaç ve hedef haline gelir. Böylece, para, **servet** halinde taşlaşır, iddihar edilir, ve mal satıcısı **servet biriktiricisi** haline gelir. (S. 91 [130].)

Bu biçim, yani servet biriktirme, meta dolaşımın ilk dönemlerinde, örneğin Asya'da, hâkim durumdaydı. Meta üretiminin daha gelişmiş olduğu durumlarda her mal üreticisi **«temel şey»**den (**'nexus rerum'**dan), **«toplum teminatı»nd**an emin olmak zorundadır. Böylece heryerde servet birikmeye başlar. Meta dolaşımının gelişmesi paranın, zenginliğin bu her an kullanıma hazır mutlak olarak toplumsal şeklinin, kudreti de artar. (S. 92 [131].) Servet biriktirme tutkusu tabiatı itibarı ile sınırsızdır. **Nitelik** yönünden, para sınır taşımaz yani her mala doğrudan doğruya çevrilebilir bir şey olduğu için, maddî zenginliğin genel temsilcisidir. **Fa**kat **nicelik** yönünden, aynı zamanda fiilen var olan her para toplamı sınırlıdır ve dolayısıyle de göreceği iş, sınırlanmış satın alma aracıdır. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu çelişki, servet biriktiricisinin durup dinlenmeden

Sisyphus'umsu* bir biriktirme çabası göstermesi için bir dürtü olur.

Ayrıca, altın ve gümüşün ziynet, kaplama vb. eşyası olarak kullanılması hem bu metaller için yeni bir pazar hem de zor durumlarda başvurulacak olan bir para kaynağı yaratır.

Biriktirilmiş servetler aynı zamanda, dolaşımdaki para miktarının emilme derecesinin değişmesine bağlı olarak dolaşımdan para çekme ya da dolaşıma para sokma kanalları olarak da iş görürler. (P. 95 [134].)

b. Ödeme Aracı

Meta dolaşımı geliştikçe, metaın elden çıkarılması ile fiyatının gerçekleşmesini zaman bakımından birbirinden ayıran şartlar da gelişti. Değişik metaların üretilmesi, değişik zaman sürelerini gerektirir; metalar farklı mevsimlerde üretilirler; bunlardan bazılarının uzak pazarlara yollanmaları gerekir, vb. Bu nedenle, bir meta sahibi, bir başka meta sahibi daha alıcı olarak ortaya çıkmadan, satıcı olarak boy gösterebilir. Pratikte ödeme koşulları şu şekli alır: Satıcı alacaklı, alıcı borçlu, para ise ödeme aracı halini alır. Böylece alacaklı ile borçlu arasındaki ilişki giderek çok daha uzlaşmaz bir nitelik kazanır. (Bu olgu meta dolaşımın-

(*) Eski Yunan mitolojisinde, tanrılara karşı geldiği için ebediyete kadar çok ağır bir cezayı çekmeye (her seferinde yeniden tepeden aşağı yuvarlanan bir kayayı durup dinlenmeden dağın tepesine çıkarmak şeklindeki cezayı) mahkûm edilen kişi. - ç.

dan bağımsız olarak da, örneğin ilk ve orta çağlarda olduğu gibi, kendini gösterebilir.) (S. 97 [135].)

Bu ilişkide, para: (1) satılan malın fiyatının saptanmasında değer ölçüsü; (2) ideal satın alma aracı görevini yerine getirir. Servet birikimi sırasında, para dolaşımdan çekiliyordu; burada ise, para, bir ödeme aracı olarak dolaşıma, fakat ancak metaın dolaşım sürecinin dışına çıkmasından sonra, katılır. Borçlanmış alıcı, borcunu ödeyebilmek için malını paraya çevirir; aksi takdirde malları haciz yoluyla satılır. Böylece, şimdi malın değeri şekli, yani para, bizzat dolaşım sürecinin şartlarından doğan toplumsal bir zorunlulukla, satışın başlı başına bir amacı ve hedefi haline gelmiş olur. (S. 97-98 [136].)

Satışların eş zamanlı ve yanyana oluşları, ödeme araçlarında tasarruf sağlayıcı bir imkân yaratır. Ödemelerin bir ve aynı yerde toplanması ile birlikte, bunların kendi aralarında dengeleşmelerini ve takas edilmelerini sağlayacak kuram ve yöntemlerle kendiliklerinden meydana gelir ve gelişirler. Ortaçağlar Lyon'undaki borç aktarmaları buna örnektir. (S. 98 [137].)

Ödemeler bir diğeri ile takas edildiği sürece, para yalnız düşüncede var olan hesap parası ya da değer ölçüsü olarak iş görür. Gerçek ödemeler yapılması gerektiği süre, dolaşım aracı olarak yani sırf geçici ve maddî değişmeye aracılık eden bir şekil olarak değil, fakat toplumsal emeğin kişilik kazanmış maddesi, değişim-değerinin bağımsızlaşmış varlığı, mutlak ve evrensel meta olarak ortaya çıkar. Bu çelişki en açık ve parlak, para buna-

lımı diye isimlendirilen, üretim ve sürüm bunalımları sırasında ortaya çıkar. Böyle bir bunalım, ancak, kesiksiz ödemeler zincirinin ve bunların bir diğeri ile takasını sağlayan sunî bir sistemin tam gelişmiş olduğu yerlerde kendini gösterir. Bu mekanizmada meydana gelen, nereden geldikleri önemli olmayan, genel bozukluklar sonucu, para birdenbire ve doğrudan doğruya kendisinin sırf düşüncede var olan hesap parası şeklinde çıkar, katı paraya çevrilir; maddî mallar artık onun yerine geçemezler. (S. 99 [138].)

Satılmış mallar için çıkarılan borç belgeleri alacak taleplerinin devredilmesi için tekrar dolaşırlarken, paranın ödeme araçlığı fonksiyonundan doğrudan doğruya kredi parası doğar. Kredi sisteminin gelişmesi ölçüsünde, paranın ödeme araçlığı fonksiyonu da gelişir. Para bu nitelik ve özelliği ile büyük ticaret işlemleri alanında göründüğü, kendine özgü, varlık biçimlerine girer; bu sırada, altın ve gümüş sikkeler başlıca işe yaradıkları yer olarak perakende ticaret alanına sürülürler. (S. 101 [139-40].)

Meta üretiminde belirli bir yüksekliğe ve genişliğe varıldığında paranın ödeme araçlığı görevi meta dolaşımı alanının ötesine geçer; bütün mukavelelerde konu olan evrensel mal haline gelir. Rantlar, vergiler vb. aynî ödeme olmaktan çıkarlar, para ile yapılan ödemeler haline gelirler. Aynî vergilerin para ile ödenen vergilere çevrildiği XIV. Louis dönemindeki Fransa ile, toprak rantının başlıca devlet geliri olduğu ve bunun aynî olarak ödendiği Asya ülkelerini, Osmanlı İmparatorluğunu ve Japonya'yı karşılaştırın. (S. 102 [140-41].)

Paranın ödeme aracı olarak gelişimi borçlanılmış miktarların ödenme tarihi için para biriktirilmesini zorunlu kılar. Kendi başına ve farklı bir zenginleşme biçimi olarak servet biriktirme yani iddihar, burjuva toplumunun gelişmesiyle birlikte ortadan kaybolurken, aynı gelişme sırasında iddihar, ödeme aracı ihtiyat fonları şeklinde olmak üzere zıt yönde bir artış gösterir. (S. 103 [142].)

c. Dünya Parası

Para, ulusal dolaşım alanının dışına çıktığı zaman, orada bürünmüş bulunduğu sikke, kâğıt para ve değer sembolü gibi mahallî şekillerden sıyrılır ve değerli metallerin orijinal şekilleri olan külçe şekline döner. Para, doğal şekli soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal cisimleniş şekli olan bir mal olarak en tam anlamında ancak dünya piyasasında görünür ve iş görür. Gerçek varoluş biçimi zihnimizdeki kavramına burada iyice uyar. (S. 103-104 [142]; ayrıntılar, s. [105-145].)

PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

1. SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜ

Meta dolaşımı, sermayenin çıkış noktasıdır. Bu bakımdan, meta üretimi, meta dolaşımı ve bunun gelişmiş biçimi, yani ticaret, sermayenin içinde doğduğu tarihî şartları meydana getirirler. Dünya ticareti ve dünya piyasası, 16. yüzyılda sermayenin modern döneminin başlangıcı ve temeli olmuştur. (S. 106 [146].)

Yalnızca meta dolaşımının ortaya çıkardığı ekonomik şekilleri ele alırsak görürüz ki, meta dolaşımının nihaî ürünü paradır ve bu da, sermayenin büründüğü ilk şekildir. Tarihî gelişme içinde, sermayenin değişmez bir şekilde toprak mülkiyetinin karşısına ilk önce, paradan meydana gelme servet, tüccar sermayesi ve tefeci sermayesi olarak yer aldığını, ve hatta bugün bile, yeni sermayenin tümünün, başlangıçta sahneye, belirli bir süreç sonunda sermayeye dönüşecek para olarak çıktığını görürüz.

Para olarak para ile sermaye olarak para birbirlerinden ilk önce farklı dolaşım şekilleriyle ayırdedilirler. Dolaşımın M-P-M şeklinin yanısıra, P-M-P, yani satma için satın alma şekli de görülür. Para, bu çeşit dolaşımı tamamlayan hareketi ile sermayeye dönüşür, gayesi itibarı ile zaten sermayedir.

P-M-P nin sonucu, P-P, paranın para ile dolaylı olarak değiştirilmesidir. Pamuk 100 sterline satın alınıp, 110 sterline satıldığında; son tahlilde 100 sterlin ile 110 sterlin, yani para ile para değiştirilmiş olur.

Eğer bu sürecin sonunda, sürece başlangıçta dahil edilen para miktarı aynen elde edilseydi, yani 100 sterline karşı 100 sterlin alınsa idi, böyle bir işlem anlamsız olurdu. Fakat, tüccar başlangıçta sürece dahil ettiği 100 sterlinine karşı ister 100, ister 110, hatta isterse sadece 50 sterlin elde etsin, parası meta dolaşımına özgü olandan oldukça değişik özel bir harekette bulunmuş olacaktır. Bu hareket ile M-P-M sürecinin biçimlerindeki farklılı-

ğın incelenmesinden, iki süreç arasındaki özdeki farklılık da görülecektir.

Sürecin iki safhası ayrı ayrı ele alındığında, M-P-M'nin aynısıdırlar. Fakat süreç bir bütün olarak ele alındığında, iki süreç arasındaki büyük farklılık göze çarpar. M-P-M de para aracı, meta ise başlangıç ve sonuç noktasıdır; bu durumda, yani P-M-P de ise meta aracı, buna karşılık para başlangıç ve sonuç noktasıdır. M-P-M de para kesinlikle harcanmış ve elden çıkmıştır; P-M-P de ise, para, sadece sonradan tekrar elde edilmek üzere, para için harcanır ve elden çıkarılır. Bu durumda para yeniden başlangıç noktasına geri döner. Bu bakımdan, bu noktada para olarak para ile sermaye olarak para arasında aşikâr bir farlılık vardır.

M-P-M de para çıkış noktasına ancak sürecin bütününün tekrar edilmesi, yeni metaların satılması ile geri dönebilir. Bu bakımdan paranın geri dönmesi olgusu sürecin kendisinden bağımsız olarak meydana gelir. Diğer taraftan, P-M-P de ise, sürecin kendisinin yapısı paranın geri dönmesini zorunlu kılar, çünkü eğer bu durum meydana gelmez ise süreç tamamlanmamış olarak kalır. (S. 110 [149].)

M-P-M nin nihaî gayesi kullanım-değeri elde etmektir, P-M-P nin nihaî gayesi ise, değişim-değerinin bizzat kendisidir.

M-P-M de, her iki uç aynı ekonomik biçim belirliliğine sahiptir. Her ikisi de, eşit değere sahip olan birer metadır. Fakat aynı zamanda da, bu uçlar niteliksel olarak değişik kullanım-değerleridir, ve sürecin özünde kendilerinde toplumsal emeğin temsil edildiği farklı maddelerin değişimi vardır.

P-M-P dolaşımı ilk bakışta totolojik ve amaçsız gibi görünebilir. 100 sterlini 100 sterlin ile, bir de dolambaçlı yollardan değiştirmek, saçma ve anlamsız gözükür. Bir miktar para diğer bir miktar paradan ancak **büyüklüğü** ile ayırt edilebilir; buna göre, P-M-P dolaşımı ancak uçların niceliksel bakımdan birbirlerinden farklı olması ile anlam kazanır. Dolaşımdan çekilen para, dolaşıma dahil edilen paradan daha fazladır. 100 sterline satın alınmış bulunan pamuk, diyelim ki, (100+10) sterline satılmıştır: Böylece süreç P-M-P' formülüne uymuş olur. Burada P' = P + △ P dir. Bu △ P, yani **bu fazla, artı-değerdir.** Başlangıçta dolaşıma sokulan değer, dolaşımda **sadece olduğu gibi kalmaz, değer-büyüklüğünü değiştirir, kendine bir artı-değer ekler, ve bu hareket parayı sermayeye dönüştürür.**

Gerçi, M-P-M sürecinde de, her iki uçtaki metaların nicel olarak farklı değer büyüklüklerinde olmaları mümkündür, ne var ki, bu dolaşım şekil için böylesine bir değer farklılığı tamamen arızî bir şeydir, ve eğer uçtaki metalar eşdeğerli olmaları halinde, M-P-M dolaşımı anlamını yitirmez, tam tersine, bu durum sürecin normal gidişinin gerekli bir şartıdır.

M-P-M sürecinin tekrarlanması, dolaşım süreci dışında kalan nihaî bir amaç tarafından belirlenir: bu nihaî amaç da tüketimdir, yani belirli ihtiyaçların giderilmesidir. Diğer taraftan, P-M-P'deyse, başlangıç ve sonuç paradır ve bu yüzden hareketin bir sonu yoktur. Kuşkusuz, P + △ niceliksel olarak P den farklıdır; fakat o da ancak **sınırlı** bir miktar paradır. Para olarak harcanacak olursa,

sermaye olma niteliğini yitirecektir; eğer dolaşımından çekilecek olursa, sadece birikmiş bir servet olarak kalacaktır. Bir kere değerin büyümesi amaç olunca, P için olduğu kadar, P + △ P için de bu ihtiyaç doğacaktır, ve sermayenin hareketi sınır tanımayacaktır, çünkü hedefe, tıpkı sürecin başında olduğu gibi, sürecin sonunda da erişilmiş değildir. (S. 111-112 [149-151].) Bu sürecin temsilcisi olarak, para sahibi **kapitalist** haline gelir.

Basit meta dolaşımında yani M-P-M şeklinde metaların değeri, kendi kullanım-değerlerinden bağımsız bir şekil elde ederlerken, **burada kendisini birdenbire, meta ve paranın kendileri için sırf iki şekilden ibaret olduğu kendi kendini oluşturan ve kendi kendine hareket eden bir öz olarak ortaya koyar. Dahası; başlangıçtaki değer olarak kendi kendisinden artı-değer olarak ayrılır.** Hareket ve oluşum halinde para, ve böylelikle sermaye niteliğini kazanır. (S. 116 [154].)

P-M-P' şekli, gerçi, sadece tüccar sermayesine özgü bir şekil gibi görünür. Fakat sanayi sermayesi de, metaya dönüşen ve metaın satışı sonunda başlangıçtakinden daha büyük bir miktarda paraya yeniden dönüşen bir paradır. **Dolaşım alanının dışında kalan ve alış ile satış işlemleri arasında yer alan** olaylar, bu olguyu hiç bir şekilde etkilemezler. Son olarak, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda süreç doğrudan doğruya, bir ara safha olmaksızın, P-P' şeklinde değerin kendisinden daha büyük bir değer ile değiştirildiği şeklinde bir görünüm kazanır. (S. 117 [155].)

2. SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜNDEKİ ÇELİŞKİLER

Paranın sermayeye dönüşmesini sağlayan dolaşım şekli, metaların, paranın ve bizzat dolaşımın kendisinin mahiyeti ile ilgili daha önce sözü edilmiş kanunların tümüyle çelişir. Bu dolaşımı, basit mal dolaşımından ayırdeden biçimsel farklılık, yani satış ve alış işlemlerinin ters yönde olması, sürecin niteliğini tamamen değiştirmesi söz konusu olabilir mi?

Dahası var: süreçlerin ters yönde oluşu, birbirleriyle alış verişte bulunan üç kişiden yalnız biri için söz konusudur. Bir kapitalist olarak A'dan mal alırım ve bunu B'ye satarım; oysa, basit bir mal sahibi olarak B'ye mal satar ve sonra A'dan mal alırım. Alış verişte bulunduğum A ve B için bu fark mevcut değildir. A ve B sadece malların alıcıları ve satıcıları olarak görünürler. Her defasında onların karşısına basit mal sahibi ya da basit para sahibi, yani satıcı ve alıcı olarak çıkan ben olurum. Birinin karşısına sırf parası, diğerinin karşısına sırf malı için giderim; yoksa ne birini, ne diğerini, sermaye ya da sermaye sahibi olarak, yahut paradan ya da maldan fazla bir şeyin temsilcisi olarak görmem. Basit meta dolaşımında olduğu şekilde A için süreç satış işlemi ile başlamış, B için alış işlemi ile sona ermiştir. Dahası var; artı-değer elde etme hakkımı işlemlerin sırasına dayandırmak istersem, bu takdirde A, B'ye doğrudan doğruya metaını satabilir ve böylece artı-değer elde etme imkânı ortadan kalkmış olur.

A ve B nin, doğrudan doğruya birbirlerinden

meta satın aldıklarını varsayalım. Kullanım-değeri söz konusu olduğu sürece, her ikiside alış-verişten kazançlı çıkabilirler; A kendi ürettiği metaını, aynı süre içinde B'nin aynı metaı üretebileceğinden daha fazla üretebilir ve bu durum B'nin ürettiği meta açısından da geçerli olabilir ki, bu durumda da her iki tarafta alışverişten kazançlı çıkacaklardır. Fakat değişim-değeri söz konusu olduğunda durum başkadır: bu durumda, para, dolaşım aracı olarak işin içine girse dahi, bir şey değişmez, ancak **eşit değere** sahip metalar birbirleri ile değiştirilelebilirler. (S. 119 [156-58].)

Soyut olarak ele alındığında, bir kullanım-değerinin yerini başka bir kullanım-değerinin aldığını kabul ettiğimize göre, basit meta dolaşımı sırasında, metaın sadece biçimini değiştirmesi söz konusudur. Metaların dolaşımı bunların değerlerinin sırf bir şekil değişikliği geçirmeleri sonucunu doğurduğu sürece, olay **saf** şekli ile cereyan ettiği takdirde, dolaşım **eşdeğer** şeylerin değişimi sonucunu da verir. Gerçi, metalar, değerlerinden daha farklı fiyatlarla da satılabilirler, fakat bu, sadece basit meta dolaşımı kanununun ihlâli anlamına gelir ve genel kaideyi bozmaz. En saf biçimi ile eşdeğerlerin değiştirilmesi söz konusudur ve bu açıdan basit meta dolaşımı bir değer büyütme, zenginleşme aracı olarak görülmez. (S. 120 [158-59].)

Bu bakımdan, Condillac (s. 121 [159]), ve Newman (s. 122 [160].) gibilerinin artı-değerin kaynağı olarak basit meta dolaşımını gösterme çabaları yanlış bir anlayışın ürünüdür.

Fakat bir an için değişimin en saf biçimi ile cereyen etmediğini, ve **eşdeğerli olmayan metala-**

ların değiştirildiğini varsayalım. Bütün metalar değerlerinin yüzde 10 üzerinde olan bir fiyat ile satılıyor olsun. Bu durumda hiç bir şey değişmemektedir; herkes satarken kazandığını satın alırken kaybetmektedir. Tıpkı, bütün metaların fiyatları yüzde 10 oranında değişmiş gibidir. Aynı şekilde, alıcılar her şeyi değerlerinin yüzde 10 oranında **altındaki** fiyatlarla almış olsaydılar, durum yine değişmezdi. (S. 123 [160-61], Torrens.)

Artı-değerin fiyatlardaki bir yükselmeden doğduğunu ileri süren varsayım, **satmadan sadece satın alan, üretmeden sadece tüketen,** sürekli olarak karşılıksız para elde eden bir sınıfın varolduğunu kabul eder. Bu sınıfa, metaların fiyatlarının üzerinde satılması, ancak, bu sınıfa kaptırılan paranın bir kısmının kazıklamak yoluyla onlardan geri alınması anlamına gelir. (Eski Roma ile Anadolu siteleri arasındaki haraç ve ticaret ilişkileri bu duruma örnek teşkil eder). Fakat, ne olursa olsun, aslında kazıklananlar meta satıcılarıdır, ve onların bu şekilde artı-değer elde etme olanakları yoktur.

Alışverişte ortaya çıkabilecek **kazıklama** durumunu ele alalım. A, B'ye, ondan satın aldığı 50 sterlin değerindeki buğdayın karşılığında 40 sterlinlik şarap satmış olsun. A, bu alış verişten 10 sterlinlik bir kazanç sağlamıştır. Fakat A ve B, ikisi bir arada 90 sterlinlik bir değere sahiptirler. A, 50 sterlin, B ise 40 sterlin değerinde olan metaya sahiptir; değer el değiştirmiş, fakat yeni bir değer **yaratılmamıştır.** Bir bütün olarak kapitalist sınıf hiç bir ülkede kendi kendisini kazıklayacak değer yaratmaz. (S. 126 [162-63].)

Bu bakımdan: eğer eşdeğerli metalar birbirleri ile değiştirilirlerse, artı-değer elde edilmiş olmaz; diğer taraftan, eğer eşit değerde olmayan metalar değiştirilirlerse, bu durumda da artı-değer elde edilmiş olmaz, yani basit meta dolaşımı hiç bir şekilde yeni değer üretilmesine yol açmaz.

Sermayenin en eski ve en çok bilinen biçimleri, tüccar sermayesi ile tefeci sermayesi bu nedenle burada konu dışı bırakılmışlardır. Eğer tüccar sermayesinin gelişmesi sırf **kazıklama** ile izah edilmeyecekse, bu olguyu tanımlayabilmek için bir çok ara etken gerekmektedir ki, şimdilik bunlar ele alınmamışlardır. Aynı durum, faiz getiren sermaye, tefeci sermayesi için daha da geçerlidir. İleride, bu sermaye biçimlerinin her ikisinin de aslî değil, türemiş şekiller olarak ortaya çıktığı ve tarihî bakımdan modern sermayeden neden daha önce görüldüğü açığa çıkacaktır.

Demek ki artı-değer dolaşımdan doğamaz. Peki, acaba dolaşım dışında doğması mümkün müdür? Dolaşımın dışında meta sahibi ancak malının üreticisidir, ki bu malın değeri, kendi içinde taşıdığı, belirli bir toplumsal kanuna göre ölçülen ve hesap parası ile, söz gelişi 10 sterlinlik bir fiyat ile ifade edilen, üreticisinin emek miktarına göre belirlenir. Fakat, sözgelişi 10 sterlin değerindeki meta, aynı zamanda 11 sterlin değerine sahip olamaz. Değeri yaratan üreticinin emeğidir, fakat bu değer kendi kendini büyüten bir değer değildir. Varolan değere yeni değer ekleyebilir, fakat bu, ancak metaya **daha fazla emek** harcayarak mümkün olabilir. Buna göre, meta üreticisi **dolaşım alanının**

dışında, diğer üreticiler ile temasa gelmeksizin, artı-değer üretemez.

Bu açıdan, sermayenin dolaşım alanının içinde doğması, fakat buna rağmen dolaşımın bizzat kendisinden doğmaması gerekir. (S. 128 [165-66].)

Demek ki, paranın sermayeye dönüşme olgusunun, meta değişimine dair kanunları esas alarak, ki eş-değerli metaların değişimi çıkış noktası olacaktır, açıklanması gerekir. Henüz ancak bir koza içindeki tırtıl halindeki kapitalistin, metaları gerçek değerleri karşılığında satın alması ve satması, fakat buna rağmen sürecin sonunda, sürece kattığından daha büyük bir değeri süreçten çekmesi gerekecektir. Tırtıl olmaktan çıkıp kelebek haline gelme olgusu dolaşım alanı içinde cereyan edecek, fakat yine de dolaşımın kendisinden dolayı meydana gelmeyecektir. İşte sorunun çözümünün koşulları bunlardır. Hic Rhodus, hic salta **(Halep ordaysa, arşın burda!)** (S. 129 [166].)

3. İŞGÜCÜNÜN SATIN ALINMASI VE SATILMASI

Sermayeye dönüşecek paranın değerindeki değişiklik, paranın bizzat kendisinde cereyan etmez, çünkü satın alma işlemi sırasında, para yalnızca metaın fiyatını gerçekleştirmektedir; diğer taraftan, **para olarak** kaldığı sürece, değer büyüklüğü değişmez. Satış işlemi sırasında da, sadece fizikî şeklinden çıkarak para biçimini alır. Demek ki, değişikliğin ilk işlem ile yani P-M-P ile satın alınmış bulunan metada olması gerekir. Ne var ki değişiklik metaın **değişim-değerinde olamaz;** çünkü, eşdeğerli şeyler birbirleriyle değiştirilmiş, metaya değeri

tam olarak ödenmiştir. Değişiklik ancak metaın **kullanım-değerinden**, yani kullanımından veya **tüketiminden** doğabilir. Bu maksat için, dolaşım alanında kullanım-değeri değişim-değeri yaratma özel niteliğine sahip bulunan ve dolayısıyle kullanımı veya tüketimi bizzat emeğin maddîleşmesi ve bunun sonucu olarak da değer yaratması demek olan bir metaın bulunması gerekir. Böyle bir meta vardır, ve işte bu meta **işgücüdür.** (S. 130 [167.])

Ancak para sahibinin, işgücünü piyasada meta olarak bulabilmesi için, bizzat kendisine ait olduğu kişi tarafından satılması, yani işgücünün kayıtsız şartsız sahibinin bizzat o kişi olması gerekir. İşgücünü satan ve satın alan kişilerin her ikisi de, hukukî açıdan, mukavele yapan kişiler olarak eşit haklara sahip oldukları için, işgücünün sadece geçici bir süre için satılması icabeder, aksi takdirde yani işgücü sahibi, işgücünü toptan ve süresiz olarak satacak olursa, kendisini satmış, bir meta sahibi olmaktan çıkıp, bizzat kendisi meta haline gelmiş olur. İşgücü sahibi kendisinde kendi işgücünü maddeleştirdiği metaları satacak durumda olmayıp, ancak kendi canlı varlığında mevcut olan **işgücünün kendisini meta olarak** satmak zorunda olmalıdır (S. 131 [168-69].)

Demek ki, parasının sermayeye dönüşmesi için, para sahibinin meta piyasasında özgür işçi, yani özgür olarak emeğini satabilen bir kimse ile karşı karşıya gelmesi gerekir, burada özgür sözcüğü **iki** anlamda kullanılmaktadır: **bir kere,** bu kimse kendi işgücü üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabilmelidir ve diğer taraftan da, satabileceği başka hiç bir metaı bulunmamalı, **kendi işgücünü** gerçekleş-

tirebilmek için gerekli olan her şeyden yoksun bulunmalıdır. (S. 132 [168]69.)

Para sahibi ile işgücü sahibi arasındaki ilişki, doğal ya da bütün çağlar için geçerli olan toplumsal bir ilişki olmayıp, ekonomik ilişkilerdeki birçok gelişmelerin ve sıçramaların ürünü olan tarihsel bir kategoridir. Daha önce incelemiş bulunduğumuz ekonomik kategoriler de kendi tarihsel dönemlerinin izlerini taşırlar. Bir ürünün meta haline gelebilmesi için, onun derhal tüketilmek üzere üretilmiş olmaması gerekir. Meta üretimi ve dolaşımının, ürün kitlesinin asla meta haline dönüşmediği durumlarda dahi görülebilmesine karşılık, ürün kitlesi meta şeklini ancak **belirli bir üretim tarzı, yani kapitalist üretim tarzı içinde** alabilir. Aynı şekilde, para, belirli bir meta dolaşımı düzeyine erişmiş bütün dönemlerde varolabilir; sırf eşdeğerden dünya parasına kadar özel para - şekilleri değişik gelişme safhalarını gerektirirler, yine de çok az gelişmiş bir meta dolaşımı dahi, bunların hepsini doğurabilir. Diğer taraftan **sermaye** ise, ancak yukarıdaki koşulun gerçekleşmesi ile ortaya çıkabilir, ve bu tek tarihsel koşul dünya tarihinde yeni bir dönemi başlatır. (S. 133 [169-70].)

İşgücünün değeri de, diğer herhangi bir meta gibi, bu spesifik nesnenin üretimi ve dolayısıyle yeniden-üretimi için gerekli iş zamanı ile belirlenir. İşgücünün değeri, sahibinin varlığını devam ettirebilmesi, yani normal çalışma kapasitesini sürdürebilmesi için gerekli olan tüketim araçlarının değerine eşittir. Bu değerin miktarı **iklime, doğal koşullara,** vb., ve aynı zamanda her ülkede tarihî olarak oluşmuş yaşama düzeyine bağlıdır. Bu koşullar de-

ğişebilirler fakat her özel ülke ve her özel dönem için **veridirler.** Dahası, işgücü sahibinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan değer miktarı üretim sürecinde onun yerini alacak olan kişilerin, yani çocukları için gerekli olan tüketim araçlarını da içerir. Böylece bu kendine özgü metaın sahiplerinin nesilden nesile kendilerini devam ettirmeleri sağlanmış olur. Bundan başka, vasıflı emek için **eğitim masrafları** da işgücünün değerinin belirlenmesinde hesaba katılır. (S. 135 [170-72].)

İşgücünün değerinin en alt sınırı, her gün elde edememesi halinde, işgücü sahibinin kendisini yenileyemeyeceği, biyolojik olarak vazgeçilmesi imkânsız olan tüketim araçlarının değeri ile belirlenir. İşgücünün fiyatı bu en alt değere düşerse, **değerinin** altına düşmüş olur, çünkü işgücü, bu durumda, ancak güdük bir şekilde devam edebilir ve gelişebilir. (S. 136 [173].)

İşgücünün kendine özgü mahiyeti, işgücü ancak mukavelenin tamamlanmasından sonra kullanılabilir hale gelebilir, diğer taraftan, kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü bütün ülkelerde normal ödeme aracının para olması nedeni ile, işgücünün bedelinin ödenmesi ancak onun **kullanılmasından** sonra olur. Bunun için, her yerde, **işçi sermaye sahibine avans vermiş olur.** (S. 137, 138 [174].)

İşgücünün kullanılması süreci aynı zamanda **meta ve artı-değer üretme sürecidir,** ve işgücünün bu kullanılarak tüketilmesi, **dolaşım alanının** dışında cereyan eder. (S. 140 [175-76].)

ÜÇÜNCÜ KISIM

MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ

1. İŞ SÜRECİ VE ARTI-DEĞER YARATMA SÜRECİ

İşgücünü satın alan onu, satıcısını çalıştırarak tüketir. İşgücü her şeyden önce kullanım-değeri yaratır, ve bu özelliği itibarı ile sermaye sahibi ile işçi arasındaki her türlü özel ilişkiden bağımsızdır... bunun için, iş sürecinin, ilk önce bu yönü ile, yani her türlü özel ilişkinin dışında ele alınır. (S. 141-149 [177-85].)

Kapitalist üretim tarzına özgü esaslara dayanan iş sürecinin, belirli iki özelliği vardır: 1. İşçi kapitalistin denetimi altında çalışır. 2. Ürün, o ürünü üreten işçinin değil, fakat kapitalistin malıdır, iş-süreci, kapitalistin satın almış olduğu, ona ait mallar olan işgücü ile üretim araçları arasında cereyan eden bir olaydır. (S. 150 [184-85].)

Kapitalisti kullanım-değerinin bizzat kendisi değil, fakat onun bir **değişim-değeri** kaynağı ve özellikle de **artı-değer** kaynağı olması vasfı ilgilendirir. Metaın, kullanım-değeri ile değişim-değerinin birliği olduğu şartlar altında, emek, üretim ile artı-değer yaratma süreçlerini birleştiren bir nesne haline gelir. (S. 151 [186].)

Bu bakımdan, ürünün içinde maddeleşmiş bulunan emek miktarının incelenmesi gerekir.

Örnek olarak pamuk ipliğini alalım. Bu metaı elde etmek için, diyelim ki 10 şilin değerinde 10 libre pamuk ve eğirme işlemi sırasında kaçınılmaz olarak aşınacak olan iş araçları gerekli olsun ve iş

araçlarının aşınma ve yıpranma payı da —burada kısaca iğ payı olarak gösterilir— 2 şilin olsun. Böylece üründe, 12 şilin değerinde üretim aracı maddeleşmiş olur. Burada, 1) ürünün gerçek bir kullanım-değerine sahip olduğu, 2) üretim araçlarında sadece toplumsal bakımdan gerekli olan iş zamanının temsil edildiği varsayılmaktadır. Bu durumda, metaın değerine işgücünün katkısı ne kadardır?

İş-süreci burada tamamen değişik bir açıdan ele alınmıştır. Ürünün değerinde, pamuk ekicisinin, iğ yapıcısının vb. ve iplikçinin emek miktarları genel insan emeğinin, gerekli **değer-üretici** emeğin ölçülebilir ve nitelik yönünden aynı şekilde ele alınabilir kısımlarıdır. Bu yüzden birbirlerinden ancak niceliksel olarak ayırdedilebilirler ve işte başlıca bu sebepledir ki, değişik üreticilerin emek miktarları, iş süresi olduğu müddetçe —çünkü bu çeşit bir iş süresi değer yaratma özelliklerine sahiptir— niceliksel olarak birbirleriyle mukayese edilebilirler.

İşgücünün bir günlük değerinin 3 şilin olduğu ve bu değerin 6 saatlik bir iş süresini temsil ettiğini, saatte 1⅔ libre iplik üretildiğini, buna göre 6 saatte: 10 libre pamuktan (yukarıda olduğu şekilde) 10 libre iplik üretildiğini varsayarsak; bu durumda, 6 saatte 3 şilinlik bir değer eklenmiş ve böylece ürünün değeri 15 şiline (10+2+3 şiline) ya da ipliğin libresi başına bir buçuk şiline eşit olur.

Fakat bu durumda, artı-değer elde edilmiş olmaz. Böyle bir faaliyetin sermaye sahibine hiç bir faydası yoktur. (Yüzeysel ekonomi hilesi, S. 157 [190].)

İşgücünün bir günlük değerinin 3 şilin olduğu-

nu, bu üç şilinden yarım işgününün, ya da 6 iş saatinin maddeleşmiş bulunduğunu varsaymıştık. **Fakat işçinin varlığını sürdürebilmesi için gerekli ihtiyaç maddelerinin karşılığı olarak günde ancak yarım gün çalışmak zorunda bulunması, onun bütün gün çalışmasına hiç bir şekilde engel değildir. İşgücünün kendi değeri ile işgücünün kullanılması sonunda yaratılan değer**, birbirinden tamamen farklı iki şeydir. Emeğin **fayda** özelliği sadece olmazsa olmaz (conditio sine qua non) bir şart idi; fakat esas belirleyici olan, bu malın kullanım-değerinin spesifik bir kullanım-değeri, değer kaynağı olması, kendisinin sahip bulunduğundan daha fazla değerin kaynağı olması idi. (S. 159 [193].)

Böylece, işçi 12 saat çalışarak, 20 şilin değerinde pamuk, 4 şilin değerinde iğ, vb. aşınma masrafını içeren, bunlara ilâveten kendi emeğinin değeri olarak da 3, yani üretim sürecine toplam olarak 27 şilin değerinde meta sokarak 20 librelik iplik üretir. Fakat sürecin sonunda, üründe, pamuk ve iğin karşılığı olarak 4 günlük emek, ve işçinin emeğinin karşılığı olarak da bir günlük emek, yani bir günü 6 şilin değerinde 5 günlük emek, ya da 30 şilinlik bir değer maddeleşmiş olur. **Ortada 3 şilinlik bir artı-değer vardır ve para sermayeye dönüşmüştür.** (S. 160 [194].) Böylece problemin bütün koşulları yerine getirilmiş olur. (Ayrıntılar için S. 160[194].)

Bir değer yaratma süreci olarak, iş-süreci, işgünü, işgücünün **eşdeğeri** olan bir değerin üretilmesi için gerekli olan sürenin **ötesine uzatılır uzatılmaz, bir artı-değer yaratma sürecine** dönüşmektedir.

Değer-yaratma süreci basit iş sürecinden şu bakımdan farklıdır ki, ikincisi **niteliksel** yönden ele

alınırken, birincisi niceliksel olarak, ve toplumsal bakımdan zorunlu iş zamanını içerdiği ölçüde ele alınır. (S. 161 [195], ayrıntılar için S. 162 [196].)

İş-süreci ile **değer-yaratma sürecinin** birliği olarak, üretim süreci, **meta üretimidir;** iş-süreci ile **artıdeğer yaratma sürecinin** birliği olarak ise, üretim süreci, metaların **kapitalist üretim sürecidir.** (S. 163 [197].)

Bileşik emeğin basit emeğe indirgenmesi. (S. 163-65, [197-98].)

2. SABİT VE DEĞİŞKEN SERMAYE

İş-süreci sırasında, işçi üzerinde çalıştığı nesneye harcamış olduğu emek ile yeni değer katar, diğer yandan üretim araçlarının değerleri iş-süreci boyunca üzerinde çalışılan nesneye aktarılarak, bu nesneye yeni değer şeklinde eklenerek muhafaza edilmiş olur. Bu iki yönlü sonuca şu şekilde varılır: Emeğin **özel, faydalı bir işi şeklindeki niteliksel özelliği** bir kullanım-değerini bir başka kullanım-değerine dönüştürür ve **böylece değer muhafaza edilmiş olur; değer yaratıcı, soyut ve genel, niceliksel özelliği** ise; metaya **yeni değer katar,** (S. 166 [199].)

İplikçinin emek üretkenliğinin, herhangi yeni bir buluş sayesinde altı misli arttığını varsayalım. **Faydalı** (niteliksel) yönü ile, emek aynı süre içinde, eskisinden altı misli daha fazla hammadde ve makinayı **muhafaza eder.** Fakat ancak eskiden olduğu kadar yeni değer katar, yani ipliğin libresi başına, eskiden katılmış olanın ancak altıda biri kadar yeni değer katılmıştır. **Değer-yaratıcı** emek ola-

rak, eskiden üretebildiğinden daha fazlasını üretebilmiş değildir. (S. 167 [201].) Bunun tersini düşünürsek, yani iplikçinin üretkenliğini değişmemiş, buna karşılık üretimde kullanılan metaın değeri değişmiş olursa, işçinin bu metadan ürüne aktardığı değer aynı oranda değişirken, iplikçi yine eskiden olduğu kadar bir iş zamanını, ve dolayısıyle aynı değeri ürüne eklemiş olur.

Ham maddeler ve makinalar ürüne ancak üretim süreci sırasında **kaybettikleri** kadar bir değeri aktarırlar. (S. 169 [203].) Değişik ölçülerde ortaya çıkan durum budur. Kömür, yağlayıcı maddeler, vb. tamamen kullanılıp tüketilirler, hammaddeler ise yeni bir biçim kazanırlar. İş âletleri, makinalar vb. değerlerini ancak yavaş yavaş ve kısmen aktarırlar, ve bunların yıpranma ve aşınma payları ancak tecrübelere dayanarak hesap edilir. (S. 169-70 [203].) Fakat iş-süreci boyunca, âlet sürekli olarak bir bütün halinde, biçimsel olarak değişmeden kalır. Bu açıdan, bir ve aynı üretim aracı **iş-sürecine bir bütün olarak, artı-değer yaratma sürecine ise ancak kısmen katılmış olarak** kabul edilir; işsüreci ile artı-değer yaratma süreci arasındaki farklılık, burada bunların nesnel unsurlarına yansımış olur. (S. 171 [204].) Diğer yandan, tersine olarak, bir kısmı üretim süreci sırasında ziyan edilen hammadde, artı-değer yaratma sürecine tamamen katılırken, iş-sürecine ancak kısmen katılmaktadır, çünkü üretim süreci sonunda ziyan edilen kısmı olmaksızın ortaya çıkmaktadır.

Fakat hiç bir durumda, üretim araçları kendi sahip oldukları değişim-değerinden **daha büyük** bir değeri ürüne aktaramazlar. İş-süreci boyunca,

üretim aracı ancak bir kullanım-değeri olarak iş görmektedir ve bu bakımdan, sadece daha önceden sahip bulunduğu değişim-değerini ürüne verebilir. (S. 172 [205-06].)

Bu, değerin muhafaza edilme özelliği, sermaye sahibi açısından çok avantajlı bir durum olmasına karşılık ona hiç bir şeye mal olmaz. (S. 173, 174 [205, 207].)

Yine de, muhafaza edilen **değer** sadece **yeniden ortaya çıkmaktadır**, bu değer zaten eskiden beri varolan bir değerdir, ürüne **yeni bir değer katan** sadece iş-sürecidir. Kapitalist üretim süreci sırasında ziyan edilen hammadde, artı-değer yaratma sürecine tamamen katılırken, iş-sürecine ancak kısmen katılmaktadır, çünkü, üretim süreci sonunda ziyan edilen kısmı olmaksızın ortaya çıkmaktadır.

Fakat hiç bir durumda, üretim araçları kendi sahip oldukları değişim-değerinden **daha büyük bir** değeri ürüne aktaramazlar. İş-süreci boyunca, üretim aracı ancak bir kullanım-değeri olarak iş görmektedir ve bu bakımdan, sadece daha önceden sahip bulunduğu değişim-değerini ürüne verebilir. (S. 172[205-06].)

Bu, değerin muhafaza edilme özelliği, sermaye sahibi açısından çok avantajlı bir durum olmasına karşılık ona hiç bir şeye mal olmaz. (S. 173, 174 [205, 207].)

Yine de, muhafaza edilen **değer** sadece **yeniden ortaya çıkmaktadır,** bu değer zaten eskiden beri varolan bir değerdir, ürüne **yeni bir değer katma** sadece iş-sürecidir. Kapitalist üretim tarzında bu yeni değer, ürün değerinin onu elde etmek için tüketilen unsurların (üretim araçları ve işgücü)

değerinin üzerinde teşekkül eden kısmı olan artı-değerdir. (S. 175, 176 [208].)

Daha sonra, sermayenin para şeklini bırakarak, iş-sürecinin faktörlerine dönüşmesi sırasında; (1) **iş araçlarının** satın alınması; (2) **işgücünün** satın alınması sonunda aldığı biçimler tanımlanır.

İş araçlarına yatırılmış bulunan sermayenin değer büyüklüğü üretim süreci sırasında değişmez. Sermayenin bu bölümü, **sabit sermaye** adını alır.

Sermayenin işgücü satın alınmasına ayrılmış olan kısmı üretim süreci sırasında değerini değiştirir; 1) kendi değerini yeniden üretir, 2) artı-değer üretir. Sermayenin bu bölümü ise **değişken sermayeyi** oluşturur. (S. 176 [209].)

Sermaye **sabit** olması, sadece özel olarak **söz** konusu olan üretim süreci açısındandır; bazen daha fazla sayıda, bazen daha az sayıda iş aracından oluşabilir ve satın alınmış bulunan iş araçlarının değerleri yükselebilir ya da düşebilir, ancak bu durum onların üretim süreci ile olan ilişkilerini etkilemez. (S. 177 [210-11].) Aynı şekilde, belirli bir sermayenin sabit ve değişken sermaye olarak bölündüğü oran değişebilir, fakat her özel ve belirli durumda, sabit sermaye (c) sabit, değişken sermaye (v) de değişken olarak kalır. (S. 178 [211].)

3. ARTI-DEĞER ORANI

Toplam sermaye C'nin, üretim araçları için ayrılmış bir miktar para (c), ile işgücü için ayrılmış diğer bir miktar paradan (v) oluşur. Yani formül halinde $C = c + v$ dir. Örneğin, 500 (C) $=$ 410 (c) $+$ 90 (v) olsun. Değişken sermaye (v)'nin işgücüne

dönüştüğü iş-sürecinin sonunda 410 (c) + 90 (v) + 90 (s) = 590 sterlin elde ederiz. C'nin 312 değerinde hammadde, 44 değerinde yardımcı madde ve 54 değerinde makinaların aşınma ve yıpranma payından oluştuğunu varsayalım. Makinaların toplam değeri de 1054'e eşit olsun. Eğer bu miktar üretim sürecine olduğu gibi katılsa idi, denklemimizin her iki tarafında (c) için 1410 değerine sahip olacaktık; artı-değer ise eskisi gibi 90 olarak kalacaktı. (S. 179 [212].)

(c) nin değeri değişmeyip, üründe sadece **yeniden ortaya çıktığından,** elde ettiğimiz ürünün değeri, süreç sırasında yaratılan **değerden** farklıdır; bu açıdan, bunlardan ikincisi c+v+s olmayıp, sadece v+s dir. Bunun için, artı-değer yaratma süreci açısından c'nin büyüklüğü bir önem taşımaz, yani bu açıdan c = o kabul edilebilir. (S.180 [213].) Ticaret hesaplarında da durum böyledir. Örneğin, bir ülkenin sanayi dalında elde ettiği kâr hesaplanırken, ithal edilmiş bulunan hammaddeler hesaba katılmaz. (S. 181 [215].) Artı-değerin toplam sermayeye oranı için III. Cilt ile karşılaştırın.

Bunun için artı-değer oranı s/v'dir. Yukarıdaki durumda bu 90/90 = yüzde 100'e eşittir.

İşçinin kendi işgücünün değerini yeniden ürettiği işzamanı - kapitalist üretim tarzında ya da diğer üretim tarzlarında - **gerekli-emek**; bunun ötesinde, sermaye sahibi için artı-değer üreten ise, **artı-emektir**. (S. 183, 184 [215, 217].) Artı-değer, kristalleşmiş artı-emektir ve çeşitli toplumsal biçimleri birbirinden ayırd eden, artı-emeğin zorla gasp edilişinin değişik biçimleridir.

c'yi artı-değer yaratma sürecine dahil etme-

nin yanlışlığının örneği 185-96 [217-29] sayfalarda verilir. **(Senior.)**

Gerekli emek ile artı-emek ikisi bir arada iş-gününü oluştururlar.

4. İŞGÜNÜ

Gerekli işzamanı **belirlidir. Artı- emeğin** elde edilebileceği süre ise, belirli sınırlar içinde kalmak şartıyla, **değişebilir.** Kapitalist üretimin amacı ortadan kalkmış olacağı için, bu süre asla sıfıra indirilemez. Biyolojik nedenler ise, bu sürenin asla 24 saate kadar çıkmasına izin vermez, dahası, üst sınırı aynı şekilde ahlakî esaslar da etkiler. Fakat bu sınırlar oldukça esnektirler. Normal işgünü sürecinin işçinin yıpranmasının telafi edilebileceği bir sürenin ötesine taşmaması gerekir. Ancak **normal** olan sürenin uzunluğu ne kadardır? Bu sürenin saptanması konusunda, ortaya bir zıtlaşma çıkar ve bu zıtlaşma ancak zora başvurularak çözümlenebilir. Buradan, işçi sınıfı ile sermaye sahipleri sınıfı arasında **normal işgünü süresinin** saptanması için verilen mücadele kaynaklanır. (S. 198-202 [231-35].)

Daha önceki toplumsal dönemlerde artı-emek; değişim-değeri kullanım değerinden daha fazla önem taşımadığı sürece, artı-emeğe karşı sınırsız bir ihtiyaç doğmuyordu. Eski çağda, ancak dolaysız değişim-değerinin -altın ve gümüşün- üretildiği durumlarda, aşırı-emek korkunç bir hal alıyordu. S. 203 [235].) Aynı şekilde Amerika'nın köleci devletlerinde, pamuğun ihracat için büyük miktarlarda üretimine kadar da, artı-emek katlanılabilir bir öl-

çüdeydi. Romanya'da, angarya emeğin de, buna benzer bir gelişme gösterdiği görülüyordu.

Angaryada artı-emek bağımsız, gözle görülür bir şekilde olduğu için, artı-emeğe Tuna prensliklerinde duyulan aşırı açlıkla, kapitalist sömürünün karşılaştırılması özellikle ilginç bir şeydir. (S. 204-06 [235-36].)

Tuna Prensliklerinin **Réglement Organique**'i, artı -emeğe duyulan aşırı açlığın, olumlu bir ifadesi idiyse, İngiliz iş kanunları da aynı açlığın olumsuz ifadeleridir.

İş kanunları: 1850 yılının iş kanununa göre (s. 207 239.), günde 10,5 saat ve cumartesileri 7,5 satten, haftada 60 saatlik çalışma sisteminin kabul edilmesi. Demir-çelik fabrikası sahiplerinin kanuna uymayarak sağladıkları kazanç. (S. 208-11 [240-43].)

Sınır konmamış ya da ancak daha sonraları sınırlanmış iş-kollarındaki sömürü: kaytan endüstrisi (s. 212 [243]), çömlekçilik (s. 213 [244], kibrit imalâtı (s. 214 [246]), duvar-kâğıdı imalâtı (s. 214-17 [246-48]), fırıncılık (s. 217-22 [248-51]), demiryolları (s. 223[253]), kadın terzileri (s. 223-25 [254-56]), nalbantlar (s. [226]), vardiyalı olarak gece ve gündüz çalışanlar: (a) metalurji ve maden endüstrisi (s. 227-35 [256-63]).

Bu hususlar sermayenin işçiyi, bütün zamanını işe hasretmesi gereken, potansiyel işgücünden başka bir şey olarak görmediğini, işçinin hayat süresinin uzunluğunun sermaye sahibi açısından bir önemi olmadığını kanıtlar. (s. 236-38 [264-65]), Fakat bu durum da, sermaye sahiplerinin çıkarlarına aykırı değil midir? Büyük bir hızla aşınıp gi-

den işgücünün yeri nasıl doldurulacaktır? Birleşik Devletlerin iç bölgelerindeki örgütlenmiş köle ticareti, tıpkı Avrupa'nın kırsal bölgelerinden işçi ihtiyacının karşılanması gibi, kölelerin hızla yıpranma ve tükenmelerini bir ekonomi kuralı haline getirmişti. (S. 239 [267].) Düşkün evlerinden ucuz işgücü sağlanması. (s. 240 [267],) Sermaye sahibinin gözü ancak artı-nüfus kitlesini görür ve bunu doymak bilmez bir iştah ile kemirip bitirir. İşçi nesli telef olmuş ya da olmamış onun umurunda değildir O, **«benden sonra tufan!»**, der. **Sermaye sahibi toplum onu zorlamadığı sürece, işçinin sıhhî durumuna ya da hayat süresinin uzunluğuna karşı vurdumduymazdır... Ve serbest rekabet kapitalist üretim tarzının kendine özgü kanunlarını, hariçten zorlayıcı ve bütün kapitalistlere tek tek boyun eğdiren kanunlar şeklinde ortaya çıkarır.** (s. 243 [270].)

Normal bir işgünü süresinin saptanması, ancak işçiler ile sermaye sahipleri arasında yüzyıllarca süren mücadelelerin sonunda mümkün olmuştur.

İlk önceleri kanunlar iş zamanını **fazlalaştırmak** için hazırlanıyordu; şimdi ise onu **azaltmak** için hazırlanıyorlar. (s. 244 [271].) İlk işçi statüsü, (23 Edward III. 1349) vebanın nüfusu kırıp geçirmesi sonunda herkesin daha fazla çalışmasının gerektiği bahanesi ile çıkartılmıştır. Buna göre azamî ücretler ve işgününün sınırı kanun tarafından saptanmıştı. 1496 yılında, VII. Henry'nin yönetimi sırasında tarlada çalışanların ve bütün zanaatkarların işgünü süresi sabah saat 5'ten, öğleden sonra saat 7 ilâ 8'e kadar devam ederdi. Kışın ise, sa-

bah saat 5'ten karanlık basana kadar sürerd . Bu statü asla kesin olarak zorla kabul ett r lmiş değ ldi. 18. yüzyılda **bütün** hafta boyunca çalışmayı sermaye sahibi henüz sağlayamamıştı (tarımda kullanılan emek bu duruma bir istisnadır). O dönemin mücadelelerini inceleyin. (s. 248-51[274-77].) Bu ve daha fazlası, ancak modern büyük endüstri döneminde elde edilebildi: her türlü sınırı ortadan kaldırıp işçileri en utanmazcasına sömürdü. Proletarya, kendisini toparlar toparlamaz bu duruma karşı koydu. 1802-33 yıllarının beş kanunu, bunların işlerliğini denetleyecek müfettiş olmadığı için, nominaldiler. Ancak 1833 yılının iş kanunu dört tekstil endüstrisinde normal bir iş gününün yerleşmesini sağladı: sabahları saat 5.30'dan öğleden sonra 8.30'a kadar, ki bu süre içinde 13 ilâ 18 yaşları arasındaki genç insanlar, bir buçuk saatlik ara ile ancak 12 saat çalıştırılabil yorlardı, 9 lâ 13 yaşları arasındaki çocuklar ise ancak 8 saat çalıştırılıyorlardı, çocukların gece çalışmaları ise yasaklanmıştı. (s. 253-55 [278-80].)

«Sahte vardiya sistemi» ve bu sistmin kanundan kaçınmak için kötüye kullanılması (s. 265 [281].) Son olarak, **her yaşta kadını** çocuklar ile aynı statüye dahil eden 1844 yılının İş Kanunu ile çocukların çalışması 6,5 saat olarak sınırlanırken, «sahte vardiya sistemine» de son ver ldi. Diğer taraftan, çocukların çalışmasına 8 yaşından itibaren izin verildi. En sonunda 1847 yılında çocuklar ve kadınlar için **on saatlik çalışma** sınırı kabul edildi. (s. 259 [283].) Kapitalistlerin buna karşı d renmeleri. (s. 260-68 [283-92].) 1847 iş kanunundaki bir boşluk, 1850 yılındaki uzlaştırıcı kanuna yol

açtı (s. 269 [292]), ki bu kanuna göre işgünü yeni yetme gençler ve kadınlar için, haftanın 5 günü 10,5 saat, 1 günü 7,5 saat olmak üzere haftada 60 saat ve sabah 6 ile akşam 6 arasında olarak saptandı. Ahsi takdirde çocuklar için 1847 yılının kanunu geçerli olacaktı. İpek endüstrisi bu kaidenin dışındaydı. (s. [293]).) 1853 yılında çocukların da, işzamanı süresi aynı şekilde sabah 6 ile akşama 6 saatlerinin arası olarak sınırlandı. (s. 272 [294].)

1845 yılında Matbaa Kanunu hemen hemen hiç bir sınır getirmiyordu. Çocuklar ve kadınlar 16 saat çalışabilirlerdi!

Boyama ve ağartma işleri kanunu 1860'da, kaytan fabrikaları için 1861'de; çömlekçilik ve diğer birçok işkolu için 1863'de kanunlar çıkarıldı. (Ağartma işlerinin açık havada yapılması ve fırıncılıkla ilgili, aynı sene içinde özel kanunlar hazırlandı). (s. 274 [296-97].)

Böylece, işzamanını sınırlama ihtiyacı ilk önce büyük endüstride ortaya çıktı, fakat daha sonraları büyük endüstride olduğu kadar endüstrinin diğer bütün dallarında da aynı aşırı çalışmanın tedricen hüküm sürmeye başladığı görüldü. (s. 277 [298].)

Tarih, ayrıca şunu da gösterir ki, **tecrit edilmiş** özgür işçi, sermaye sahibine karşı savunmasız bir durumdadır ve bu yüzden, özellikle kadınların ve çocukların emeğinin üretime katılmasıyla, yenilir. Böylece, işçilerin toplu olarak, bir sınıf halinde, sermaye sahiplerine karşı mücadelesi gelişir. (s. 278 [299].)

Fransa'da her yaştaki işçiler ve bütün işkolla-

rı için on iki saatlik işgünü ancak 1848 yılında yürürlüğe girdi. (çocuk yaştaki Fransız işçileri ile ilgili, 1841 yılında çıkarılmış fakat ancak 1853'de, ve yalnızca **Département du Nord**'da uygulanmaya başlanmış ilk kanunu ile karşılaştırın. Ayrıca Belçika'da «emeğin tamamen özgürleşmesi», Amerika'da ise sekiz saatlik işgünü için mücadele hareketleri de dikkat çekicidir. (s. 279 [301].)

Böylece, işçi, üretim süreci ilerledikçe, başlangıçta bu sürece katıldığı döneme göre oldukça farklı bir görünüm kazanmaktadır. İş mukavelesi özü itibarı ile, kendi iradesiyle, özgürce karar verebilen bir kişinin katıldığı bir işlem değildir; işçinin işgücünü **özgürce** satabildiği süre, özünde onun işgücünü satmaya **mecbur bırakıldığı** süredir, ve ancak, işçilerin kitle halinde karşı koymaları, onların hem kendilerinin hem de bütün nesillerinin, sermaye ile yapılmış gönüllü bir mukavele sonunda esarete ve ölüme mahkûm edilmesini önleyebilecek **bir kanunun yürürlüğe girmesini** sağlayabilir. İnsanların el sürülmez haklarına dair tantanalı bildirilerin yerini, işçilerin mütevazi **Magna Charta**'sı * olan İş Kanunu alır. (s. 280, 281 [302].)

5. ARTI - DEĞER ORANI VE KİTLESİ

Artı değer **oranı**, aynı zamanda artı-değerin **kitlesini** de tayin eder. Eğer işgücünün günlük değeri bir işçi için 3 şilin ise ve artı-değer oranı da

(*) Kral John tarafından 1215'te çıkarılan ve halkın bireysel hak ve dokunulmazlıklarını tanıyan siyasal belge. - ç.

yüzde 100 ise, bu durumda artı-değerin bir günlük kitlesi, işçi başına 3 şilin olacaktır.

1. Değişken sermaye, bir kapitalist tarafından aynı zamanda çalıştırılan **bütün** işgüçlerinin değerinin para cinsinden ifadesi olduğuna göre, bu işçiler tarafından yaratılan artı-değer kitlesi, değişken sermayenin artı-değer oranı ile çarpılmasına eşittir. Bu çarpımdaki her iki çarpan da değişebilir, böylece farklı, farklı bileşimler ortaya çıkar. Artı-değerin kitlesi, değişken sermaye azalsa bile, eğer artı-değer oranı artıyor, yani işgününün süresi **uzuyorsa,** fazlalaşabilir. (s. 282 [303-05].)

II. Artı-değer oranındaki bu artış, işgünü süresinin asla 24 saati bulacak ölçüde uzatılmasının mümkün olmaması nedeni ile **mutlak olarak sınırlanır;** bu bakımdan **bir** işçinin günlük toplam üretiminin değeri, hiç bir zaman 24 saatlik üretimin karşılığı olan değere erişemez. Bunun için, aynı büyüklükteki artı-değer kitlesini elde edebilmek için, azalan değişken sermayenin yerine emeğin daha fazla sömürülmesi olgusunu koyabilmek **ancak bu sınırlar içinde** imkân dahilindedir. Bu **husus,** sermayenin; (1) değişken sermayeyi ve çalıştırılan işçi sayısını **azaltmak;** ve (2) her şeye rağmen mümkün olan en büyük artı-değer kitlesini elde etmek şeklindeki, birbirleri ile çelişen eğilimlerinden kaynaklanan çeşitli olguları açıklayabilmek açısından önemlidir. (s. 283, 284 [305-06].)

III. Değişik büyüklüklerdeki sermayeler **tarafından** yaratılan değer ve artı-değer kitleleri, işgücünün sömürülme derecesi belirli ve aynı nispette olduğu sürece, bu sermayelerin değişken kısımlarının büyüklükleri ile doğru orantılı olarak değişir-

ler. (s. 285 [306-07].) Bu özellik, bütün gerçekler ile çelişir gibi görünmektedir.

Belirli toplumsal şartlar ve belir i bir işgünü süresi için, artı-değer ancak çalışanların sayısını, yani nüfusu fazlalaştırarak, belirli sayıda bir işçi kitlesi için ise, ancak işgünü süresini uzatarak arttırılabilir. Gelgelelim, bu husus ancak **mutlak** artı-değer açısından önemlidir.

Şimdi anlaşılmaktadır ki, rasgele **her** büyüklükte para miktarı sermayeye dönüştürülemez; **paranın** sermaye dönüşmesinin asgari bir sınırı vardır ve bu sınır da, **bir tek** işgücünün ve bu işgücüne sahip olan işçinin üretimde bulunabilmesi için gerekli olan iş araçlarının maliyet fiyatıdır. Sermaye sahibinin sermayesini fazlalaştırmadan, sadece kendi işçilerinin düzeyinde olan bir **hayat** standardını tutturabilmesi için, artı-değer oranını yüzde 50 olarak kabul edersek; en az iki işçiyi çalıştırması gerekecektir. Hatta, örneğin sekiz işçi bile çalıştırsa, hâlâ ancak küçük bir sermaye sahibi olarak kalacaktır. Bu bakımdan, Ortaçağda zanaatkârların sermaye sahibi haline gelmeleri, bir ustanın yanında çalıştırabileceği kişi sayısının sınırlanması yoluyla zorla engellenmiştir. Gerçek bir kapitalistin oluşması için gerekli olan asgarî zenginlik miktarı, farklı dönemlere ve farklı işkollarına göre değişir. (s. 288 [309].)

Sermayenin **emek üzerindeki hükmedici özelliği** giderek ön plâna çıkar ve sermaye sahibi, işin düzenli ve yoğun bir şekilde yapılabilmesi için gerekli olan bütün tedbirleri alır. Bundan başka, sermaye, işçileri maişetleri için gerekli olanın ötesinde **zorlar**; ve artı-değerin azamî miktarını işçilerden sö-

küp almakta, emek sahiplerinin **doğrudan doğruya** zorla çalıştırıldıkları daha önceki bütün üretim sistemlerini bir hayli geride bırakır.

Sermaye emeği ilk önce verili teknik koşullar altında çalıştırmaya başlar, ve başlangıçta bu koşulları değiştirmeden, olduğu gibi kabullenir. Üretim süreci, sadece bir **iş-süreci** olarak ele alındığında, işçi ile üretim araçları arasındaki ilişki, işçi ile sermaye arasındaki bir ilişki olarak değil, fakat işçi ile kendi üretken faaliyetinin gerçekleşmesine yarayan araçlar arasındaki bir ilişki gibi görünür. Ama, üretim süreci bir **artı-değer yaratma** süreci olarak ele alındığında durum değişir. Üretim araçları, **başkalarının emeklerini emen** araçlar haline gelirler.**Artık, üretim araçlarını kullanan işçi değil, tersine işçiyi kullanan üretim araçlarıdır.** (s. 289 [310].) **İşçi tarafından** kullanılarak tüketilmek yerine... bizzat kendi hayat süreçleri için gerekli olan bir maya olarak, **işçiyi kullanarak tüketirler,** ve sermayenin hayat süreci sadece, onun **değerine değer katan bir değer olarak yaptığı sürekli hareketten** oluşur... Paranın üretim aracına dönüşmesi, üretim araçlarına **başkalarının emek ve artı-emekleri üzerinde hak iddia etme ve baskı yapma** niteliğini kazandırır.

DÖRDÜNCÜ KISIM

NİSPÎ ARTI — DEĞERİN ÜRETİMİ

1. NİSPÎ ARTI — DEĞER KAVRAMI

Belirli bir işgünü süresi için, yani işgününün süresi sabit kabul edildiğinde, artı-emek ancak **gerekli-emeğin** azaltılması yolu ile fazlalaştırılabi-

lir; bu, yani gerekli-emeğin azaltılması ise, ücretlerin işgücünün değerinin altına düşürülmesi bir yana bırakılacak olursa, ancak emeğin değerinin düşürülmesi, yani gerekli tüketim araçlarının, ya da zaruri ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının düşürülmesi ile mümkün olabilir. (s. 291-93 [312-15].) Gerekli tüketim araçlarının fiyatlarının düşürülmesi ise, **ancak emeğin üretkenliğinin arttırılması, üretim tarzının bizzat kendisinin tamamen değiştirilmesi, geliştirilmesi ile sağlanabilir.**

İşgünü süresinin uzatılması ile elde edilen artı-değer, **mutlak artı-değer,** tüketim araçlarının üretilmesi için gerekli işzamanının azaltılması ile elde edilen artı-değer ise, **nispî** artı-değerdir. (s. **295** [315].)

Emeğin değerini düşürebilmek için, üretici güçlerdeki gelişmenin özellikle, sanayinin ürünleri işgücünün değerini belirleyen dallarında, zarurî ihtiyaç maddelerini, bunların hammaddelerini vb. üreten işkollarında kendini göstermesi gerekir.

Eserde, daha sonra rekabetin, emeğin üretme gücünü arttırmak sureti ile metaların fiyatlarındaki düşmeye ne şekilde yol açtığı gösterilir ve kanıtlanır. (s. 296-99 [316-19].)

Metaların **değerlerinin** yanısıra, **işgücünün değeri** de emeğin üretkenliğine **ters orantılıdır**, çünkü işgücünün değeri meta fiyatlarına bağlı olarak değişir. Bunun tersine, **nispî artı-değer**, emeğin üretkenliği ile **doğru orantılı** olarak değişir. (s. 299 [319].)

Kapıtalist metaların **mutlak** değerleri ile değil, fakat sadece onların içerdikleri **artı-değer** ile ilgilenir. Artı-değerin gerçekleştirilmesi üretim

sürecine katılan değerin gerisin geriye elde edildiğine delâlet eder. s. 299 [320]'a göre, emeğin üretkenliğinin arttırılması sürecinin, aynı zamanda metaların fiyatlarını düşürdüğü ve onların içerdiği artı-değeri fazlalaştırdığı gözönünde tutulacak olursa, önem verdiği biricik şeyin, değişim-değeri yaratmak olduğu kapitalistin, neden sürekli olarak metaların değişim-değerlerini düşürmeye çalıştığı da anlaşılmış olur. (Quesnay ile karşılaştırın, s. 300 [320].)

Bu bakımdan, kapitalist üretim tarzında, emeğin üretkenliğini arttırmak süreti ile emek tasarrufunda bulunmak, asla işgünü süresinin kısaltılmasını **amaçlamamaktadır.** Bu sonuncusu, yani işgünü süresi kısalmak yerine, **uzayabilir** bile. Bunun için, Mc Culloch, Ure, Senior ve benzeri iktisatçıların yazdıklarında, bir sayfada **işçinin sermayeye, üretici güçleri geliştirdiği için şükran borcu olduğunu,** ve bir sonraki sayfada da **bu şükran duygusunu gelecekte 10 saat yerine 15 saat çalışarak ispatlaması gerektiğini** pekâla okuyabiliriz. Üretici güçlerdeki bu gelişmenin hedefi **gerekli-emek** süresini azaltmak ve artı-emek süresini arttırmaktır. (s. 301 [321].)

2. KOOPERASYON

S. 288 [309]'a göre, kapitalist üretim oldukça büyük bir sayıda işçinin aynı anda çalışabilmesini sağlamaya yetecek büyüklükte bir sermayeyi gerektirir; ancak işçileri çalıştıran kişinin üretime bizzat emeği ile katılması son bulduğunda, bu kişi kelimenin gerçek anlamı ile bir kapitalist haline

gelir. Çok sayıda işçinin aynı anda ve ayrı yerde, aynı cinsten metaın üretilmesi için, aynı sermaye sahibinin yönetimi altındaki faaliyeti, **tarihî olarak da, mantık açısından da, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur.** (s. 302 [322].)

Bu açıdan, ilk önceleri, bir kişi tarafından daha az sayıda emekçinin çalıştırıldığı daha önceki döneme göre sadece niceliksel bir değişiklik söz konusudur. Bununla birlikte, sınırlı da olsa niteliksel bir değişiklik de derhal kendini gösterir. Çok sayıdaki işçinin bir arada çalışması, işyeri sahibinin **gerçek toplumsal ortalama emeği** elde etmesini garantiler. Halbuki bir iki işçi çalıştırmakta olan ve bu işçilerin emeklerinin toplumsal ortalama emekten büyük ölçüde sapma ihtimaline rağmen emeğin ortalama değerini ödemek zorunda olan küçük işyeri sahibi için durum daha değişiktir. Küçük üretimde, bütün toplum gözönüne alınırsa eşitsizlikler birbirini yok eder, fakat tek tek ustalar için elde edilen emek miktarlarında dengesizlikler sözkonusudur. O halde, **artı-değer üretimi ile ilgili kanunun** bireysel üreticilerin her biri için tamamen gerçekleşmesi, ancak bu kimse kapitalist gibi üretimde bulunduğu, birlikte ve aynı zamanda birçok işçi çalıştırdığı ve **daha işin başından itibaren ortalama toplumsal emeği** harekete getirdiği zaman mümkün olur. (s. 303-04 [322-24].)

Dahası; üretim araçlarından tasarruf ancak büyük-mikyaslı üretim sayesinde sağlanabilir; değişmeyen sermaye elemanlarının bu üretim şeklinde ürüne daha az değer katmalarının biricik nedeni, iş-süreci sırasında birçok işçi tarafından toplu olarak kullanılıp tüketilmeleridir. Böylelikle, iş

araçları iş-sürecinin bizzat kendisi bu özelliği kazanmadan önce, toplumsal bir özelliğe sahip olurlar (bu ana kadar, iş-araçları ile iş-sürecinin evrimi benzer özellikler gösterirdi). (s. 305 [325].)

Üretim araçlarında sağlanan tasarruf burada sadece, bu olgunun meta fiyatlarını ucuzlatması ve böylece **emeğin değerini** düşürmesi açısından ele alınacaktır. Üretim araçlarındaki tasarrufun, artıdeğerin, üretim sürecine katılan toplam sermayeye (c+v) olan oranını ne dereceye kadar değiştirdiği konusu, üçüncü cildde ele alınacaktır. Bu bölünme kapitalist üretimin ruhuna da uygun düşüyor. Kapitalist üretim tarzında iş araçları işçinin karşısına ondan bağımsız şeyler olarak
için, bunlarda sağlanan ekonomi de onu hiç ilgilendirmeyen ve bundan ötürü de onun kişisel üretkenliğini yükselten yöntemlerle hiç bir ilişkisi olmayan özel bir işlem gibi görünür.

Bir ve aynı üretim sürecinde veya farklı fakat birbirleriyle ilişkili üretim süreçlerinde bir plân çerçevesi içinde yan yana ve biri diğerine yardımcı olacak biçimde çalıştırılan çok sayıda işçinin çalışma şekline kooperasyon denir. (s. 306 [325].) (**Concours des Forces** [Güçlerin Elbirliği]. Destutt de Tracy.)

İşçilerin tek tek mekanik güçlerinin toplamı, birçok işçinin bir ve aynı zamanda parçalara ayrılmamış bir ve aynı işi birlikte yaparken, söz gelişi, bir ağırlığı kaldırırken vb. ortaya çıkan toplumsal güç potansiyelinden özü itibarı ile farklıdır. Kooperasyon, ilk andan itibaren, bizzat kendisi bir **kitlesel güç** olan bir üretme-gücü yaratır.

Bundan başka, üretken faaliyetlerin çoğunda,

sırf toplumsal temas çalışanların bireysel iş çıkarma yeteneklerini arttıran bir **rekabet duygusu** yaratır ki, böylece 144 saatlik bir ve aynı işgününde bir arada çalışan 12 işçi, her biri 12 saat çalışan 12 işçinin ayrı ayrı çalışarak bir günde veya bir işçinin durmadan çalışarak 12 günde sağlayacağından çok daha büyük bir toplam ürün üretir. (s. 307 [326].)

Birçok kimsenin bir ve aynı şeyi veya benzer şeyleri bir aarda, bir ve aynı zamanda yapabiliyor olmasına rağmen, bu işçilerden her birinin bireysel işi gene de, iş-sürecinin farklı safhalarını temsil edebilir (peşisıra sıralanmış ve bir nesneyi elden ele geçiren işçilerin durumu buna bir örnektir), ki bu durumda da kooperasyon emek tasarrufuna yol açar. Aynı şekilde, bir binanın yapımına, aynı anda çeşitli yönleri ile başlanacak olsa, burada da emeğin birleşmesi olgusu kendini gösterir. Birleşik işçinin, ya da toplam işçinin önünde de, arkasında da gözü ve eli bulunacaktır, ve bir ölçüde, her yerde ve her an hazır bulunacaktır. (s. 308 [327].)

Karmaşık iş-sürecinde, kooperasyon çeşitli işlerin farklı işçiler arasında dağıtılmasına, dolayısıyle bir ve aynı zamanda yapılmalarına, böylelikle toplam ürünün üretilmesi için gerekli olan işzamanının kısaltılmasına imkân verir. (s. 308 [327].)

Birçok üretim alanında, aynı anda ve aynı yerde birçok işçinin bir arada bulunmasını gerektiren kritik dönemler vardır (hasat zamanı, bazı çeşit balıkların toplu olarak avlanması gibi). Böyle durumlarda, ancak kooperasyon kolaylık sağlayabilir. (s. 308 [328].)

Kooperasyon, bir yandan, işin daha geniş bir mekânda yapılmasına yol açar ve bundan dolayı iş konusunun, iş alanının büyük ölçüde sürekliliği gerektiren; arazinin kurutulması, yol yapılması, baraj ve su bendi kanal vb. inşaatı gibi durumlarda bir zaruret halini alır. Diğer yandan, kooperasyon, üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla, üretim alanının mekân itibariyle daraltılmasına ve çok sayıda işçinin tek bir iş yerinde toplanmasına ve böylelikle maliyetlerin düşmesine yol açar. (s. 310 [328-29].)

Bütün bu hallerde, kooperasyon birleşik iş gününün spesifik üretme-gücü, toplumsal emeğin üretme-gücüdür. Bu sonuncusu, yani toplumsal üretme gücü doğrudan doğruya kooperasyonun kendisinden kaynaklanır. Başka işçiler ile sistemli olarak yürütülen ortaklaşa çalışma sayesinde, işçi kendisini kişisel olarak sınırlayan bağ ve engelleri parçalayarak aşar ve kendi türünün yeteneklerini geliştirme imkânını elde eder.

Bu duruma göre, ücretli-işçiler; **bir ve aynı kapitalist** onları bir ve aynı yerde çalıştırmadıkça, ücretlerini ödeyip, gerekli iş araçlarıyla teçhiz etmedikçe kooperasyon şartları altında bir araya gelemezler. Bu bakımdan, kooperasyonun kazanacağı boyutlar **kapitalistin sahip olduğu sermayenin büyüklüğüne** bağlıdır. Sahibine bir kapitalist niteliği kazandırabilmek için belirli miktarda sermayenin bir araya gelmiş olması zorunluluğu, görüldüğü gibi, şimdi, birçok dağınık ve bağımsız iş-sürecinin, bir tek birleşik toplumsal iş-sürecine dönüşmesinin **maddî** şartını oluşturmaktadır.

Benzer bir şekilde, sermayenin emek üzerinde-

ki kumanda gücü, bu ana kadar sadece, sermaye sahibi ile işçi arasındaki ilişkinin formel bir sonucu iken; şimdi bizzat iş-sürecinin yürütülebilmesi için **zorunlu olan bir önşart** halini almıştır. Bu durumda, kapitalist, iş-sürecindeki birleşmeye yol açan etkeni temsil etmektedir. Kooperasyonda, iş-sürecinin denetimi sermayeye ait bir işlev halini almakta ve böylece yönetim işlevi sermayeye özgü özellikler kazanmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının ruhuna uygun bir şekilde, (sermayenin kendisini mümkün olduğu kadar fazla değerlendirmesi) bu denetim aynı zamanda toplumsal iş-sürecinden azamî sömürünün elde edilebilmesinin ve bu yüzden de, sömüren ile sömürülen arasındaki kaçınılmaz husumetin zorunlu kıldığı bir işlevdir. Bundan başka, denetim, iş-araçlarının doğru bir şekilde kullanılmalarının kontrolunu da amaçlar. Son olarak, değişik işçilerin yaptıkları işler arasındaki ilişki, **onların dışında,** sermaye tarafından tayin edilmektedir, bu bakımdan bizzat kendi birlikleri, bir arada bulunuşlarının nedeni, onların karşılarına **kapitalistin sahip bulunduğ bir otorite**, kendi dışlarında zorlayıcı bir irade olarak çıkar. Bundan ötürü, kapitalist yönetim; (1) bir ürünün elde edilmesi için yürütülen toplumsal bir süreci, diğer yandan, (2) sermayenin kendisini değerlendirme süreci olarak iki yönlü olmasının yanısıra, şekil bakımından da despottur. Erişilen bu yeni aşamada, kooperasyonla birlikte bu despotluk kendine özgü şekillere bürünür: Kapitalist, gerekli sermaye büyüklüğüne erişip, kendisi fiilen emek harcama zorunluluğundan kurtulur kurtulmaz, işçilerin doğrudan doğruya ve sü-

rekli denetim ve gözetlenmesi görevini, bu iş için tutulmuş kimselere bırakır ve yaptırır. **Köleci üretim tarzında,** iktisatçılar bu denetim ve gözetim masraflarını, üretimin gereksiz masrafları arasında sayarlar, fakat aynı kişiler, kapitalist üretim biçimini ele aldıklarında, sömürünün zorunlu kıldığı denetim işlevi ile toplumsal iş-sürecinin mahiyetinden kaynaklanan yönetim işlevini, aralarında bir fark gözetmeksizin, bir tutarlar. (s. 313, 134 [331, 332].)

Endüstrideki emir ve kumanda gücü, kapitalistin kendine özgü vasfı haline gelir, tıpkı feodalite döneminde genel yürütme ve yargılama işlevlerinin toprak sahibinin kendine özgü vasfı olması gibi. (s. 314 [332].)

Kapitalist birbirlerinden bağımsız 100 kişinin işgücünü satın alır ve bunun karşılığında 100 kişilik birleşik bir işgücü elde eder. Kapitalist 100 kişinin bağımsız işgücünün değerini ödemekte, ama 100 kişinin işgücünün birleşmesinden meydana gelme birleşik bir işgücünün değerini ödememektedir. İşçiler, birleşik iş-sürecine katıldıkları andan itibaren, artık işgüçleri kendilerine ait değildir; iş-sürecinde sermaye ile birleşir, onunla bütünleşirler. Böylece, **işçinin toplumsal üretme-gücü sermayenin tabiatı icabı sahip bulunduğu, onun özünde mevcut, üretme-gücü imiş gibi görünür.** (s. 315 [333].)

Eserde, daha sonra eski Mısırlılar arasındaki kooperasyonun örnekleri verilir. (s. 316 [333-34].)

Medeniyetin başlangıç dönemlerinde avcı topluluklarında, göçebelerde, ya da Hint topluluklarının tarımsal faaliyetlerinde rastlanan, ilkel şekli

ile kooperasyon: (1) üretim araçlarının ortak mülkiyetine, diğer yandan, (2) bireyin, kabile ve ilkel toplulukla arasındaki doğal bağa dayanıyordu. Eskiçağda, Ortaçağda ve modern kolonilerde zaman zaman uygulanan kooperasyon ise, doğrudan doğruya zora ve hükmetmeye, en çok da, kölelik sistemine dayanıyordu. Buna karşılık, kapitalist kooperasyon, özgür ücretli işçinin varlığını gerektirir. Tarihî bakımdan, köylü tarım ekonomisine ve lonca şeklinde olsun olmasın, bağımsız olarak yürütülen el zanaatlarına karşıt olarak gelişmiştir ve bu bakımdan, kapitalist üretim biçimine özgü ve ayırdedici tarihî bir şekil olarak görünür. Kapitalist kooperasyon, iş-sürecinin sermayenin hakimiyetine girmesi ile maruz kaldığı ilk değişikliktir. Böylece, bu yeni üretim biçiminde; kapitalist üretim biçimi, iş-sürecinin toplumsal bir süreç haline dönüşmesi için tarihî bir zorunluluk olarak ortaya konarken; diğer yandan iş-sürecinin bu toplumsal şekli, sermayenin emeği, onun üretkenliğini arttırarak daha kârlı bir şekilde sömürebilmesi için sermaye tarafından uygulanan bir yöntem olarak görünür. (s. 317 [335].)

Şimdiye kadar ele alındığı **basit** şekliyle, kooperasyon, üretimin büyük boyutlu hale gelmesiyle birlikte gelişen, çakışan bir olgudur, fakat bizzat kapitalist üretim biçiminin özel bir döneminin özelliklerini kesin olarak taşıyan bir biçim teşkil etmez. Kooperasyon, bügün de, sermayenin büyük boyutlar ile faaliyet gösterdiği, ancak işbölümü ve makinaların önemli bir rol oynamadığı alanlarda hâlâ varlığını sürdürmektedir. Böylece, kooperasyonun, kapitalist üretimin bütününün temel şekli

olmasının yanısıra, onun, yani kooperasyonun basit şekli kapitalist üretimin daha gelişmiş biçimlerinin yanında özel bir şekil olarak görünmeye devam eder.

3. İŞBÖLÜMÜ VE MANÜFAKTÜR

Kooperasyonun, işbölümüne dayanan klasik biçimi olarak manüfaktür 1550'den 1770 yıllarına kadar hâkim şekil olmaya devam eder. Manüfaktür, başlıca şu şekillerde ortaya çıkar:

(1) Her biri, üretim işleminin bir ayrıntısını gerçekleştiren (örneğin, binek arabası yapımı) birçok değişik zanaat erbabının bir araya getirilmesiyle, ki bu tip bir üretim, çok kısa bir süre sonra zanaatkârın el hünerinin bütününü gösterme yeteneğini kaybetmesine, diğer taraftan ise ayrıntılı olarak yaptığı işi çok daha mükemmel bir şekilde gerçekleştirmesine yol açar; ve böylece, iş-süreci, üretim işlemi bütününün, bileşkelerine ayrıldığı bir işleme dönüşmüş olur. (s. 318, 319 [336-337].)

(2) Manüfaktür, birinci şeklin tam tersi olan bir şekilde de ortaya çıkabilir: aynı ya da benzer işi yapan birçok zanaatkâr aynı işyerinde bir araya getirilirler, bir ürünü elde etmek için birbirinin peşisıra gerçekleştirilme yerine, zamanla tedrici olarak birbirlerinden kopup ayrılır ve her bir işlem, bir ve aynı zamanda sürekli olarak, sadece, bir ya da birkaç işçi tarafından gerçekleştirilir. (İğne yapımı, vb.) Ürün, şimdi tek bir zanaatkârın işi olmak yerine, artık her biri farklı bir ayrıntı işlemini gerçekleştiren zanaatkârların bir arada meydana getirdikleri bir iş halini alır. (s. 319, 320 [337, 338].)

Her iki halde de, ortaya çıkan sonuç; **organları insanlar olan bir üretim mekanizmasıdır.** İş, bir **el hüneri** olma vasfını korur; ürünün, elde edilmesi için geçmek zorunda kaldığı her ayrıntı işlemi **el** ile gerçekleştirilebilmelidir; bu bakımdan, iş-sürecinin her türlü gerçekten bilimsel bir şekilde ele alınıp incelenmesini konu dışı eder. Her işçi, bu tip üretimin el hünerine dayanan mahiyeti itibarı ile, tamamen belirli bir ayrıntı işlemine sıkı sıkıya bağlanır. (s. 321 [338-39].)

Bu şekilde, zanaatkârlığa kıyasla, emekten tasarruf edilmiş olur ve bu tasarruf, zamanla elde edilen hüner ve yeteneklerin, tecrübenin nesilden nesile aktarılması ile daha da artar. Böylece manüfaktürdeki işbölümü, daha önceki toplam biçimlerindeki bir mesleği, ya da zanaatı veraset veya mensubiyet yoluyla kastlar ya da loncalar içinde dondurmak, taşlaştırmak eğilimine tekabül eder.

Manüfaktür, iş aletlerini çeşitli ayrıntı işlemlerine en uygun bir şekle getirmek yoluyla çeşitlendirir ve mükemmelleştirir. Yalnız Birmingham'da, farklı işler için kullanılan **500** çeşit çekiç vardır. (s. 323-24 [341].)

Genel işleyiş mekanizması açısından ele alındığında, manüfaktür iki görünüme sahiptir. Ya, birbirinden bağımsız ayrıntı ürünlerinin (örneğin, saat) sırf mekanik olarak bir araya getirilmesi, ya da birbirleri ile ilişkili bir dizi işlemin **tek bir** işyerinde gerçekleştirilmesi (örneğin, iğne yapımı).

Manüfaktürde, her grup işçi, bir diğerine, bu sonuncunun işleyeceği hammaddeyi sağlar. Bunun için, manüfaktürde çalışmanın temel şartı, her grubun **belirli bir miktarı belirli bir zamanda üret-**

mesidir; böylece normal kooperasyonun çalışma şartlarına kıyasla, emeğin oldukça değişik bir sürekliliği, düzenliliği, tekdüzeliği ve yoğunluğu elde edilmiş olur.

Manüfaktürde, bir metaya sadece bunun yapımı için toplumsal gerekli işzamanı kadar harcanması, bizzat üretim sürecinin teknik kanunu olarak ortaya çıkar. (s. 329 [345].)

Ayrı ayrı işlemlerin yapılabilmesi için gerekli olan zaman sürelerindeki eşitsizlik, farklı işleri gerçekleştiren işçi gruplarının değişik büyüklüklerde ve değişik sayılarda olmasını zorunlu kılar. (Örneğin, matbaa harfi manüfaktüründe, bir tesviyeciye karşılık, iki dökümcü ve dört de kırıcı vardır). Böylece manüfaktür toplumsal toplu işçinin çeşitli organlarının niceliksel boyutları arasında matematiksel olarak daha önceden saptanmış bir oranı oluşturur ve üretim hacmı, ancak özel işçi grubu için bir **çarpan** uygulanarak, genişletilebilir.

Manüfaktürde, ancak belirli bir üretim düzeyine erişildikten sonra; denetleme, ürünlerin bir yerden diğer bir yere nakledilmesi gibi bazı işlemlerin başlı başına, bağımsız işler haline getirilmesi bir işe yarar. (s. 329, 330 [346].)

Çeşitli manüfaktürlerin tek bir birleşik manüfaktür halinde bir araya getirilmeleri de, rastlanan bir durumdur, fakat bu durum da, ancak, makinaların üretim sürecinde kullanılmaları ile meydana gelecek gerçek teknik birlikten henüz yoksundur. (s. 331 [347-48].)

Makinalar manüfaktür düzeninde, daha ilk zamanlarda, ara sıra ve dağınık olarak; **hububat** değirmenlerinde, maden filizi kırma işlemleri vb.

gibi alanlarda, fakat ancak talî bir unsur olarak görünmeye başladı. Manüfaktür döneminin başlıca makinası, eski bireysel zanaatkâra göre çok daha yüksek bir mükemmellik derecesine erişmiş ve parça işçide tek yönlülük ve eksiklik olarak göze çarpan özelliklerin bile kendisinde bir mükemmellik unsuru haline dönüştüğü, **toplam-işçinin** bizzat kendisidir. (s. 333 [348-49].) Manüfaktür, bu parça işçileri arasındaki farklılıkları geliştirir, onları vasıflı ve vasıfsız işçiler olarak ayırır ve hatta işçiler arasında tam bir hiyerarşiye bile yol açar. (s. 334 [349].)

İşbölümü: (1) genel işbölümü (endüstri, tarım vb.) (2) Bu genel üretim türlerinin tiplere ve alt-tiplere ayrılması olarak işbölümü, (3) bir işyeri içinde meydana gelen işbölümünü, tekil işbölümü olarak değişik açılardan ele alabiliriz. Toplumsal işbölümü de, farklı hareket noktalarından başlayarak gelişir: (1) Bir aile içinde ve daha sonra bir kabile içinde cins ve yaş faklılıklarına göre doğal işbölümü meydana gelir; komşu kabilelere **karşı zor kullanarak** köle elde edilmesi, işbölümünü yaygınlaştırır. (S. 335 [351-52].) (2) Yer, iklim, kültür düzeyi gibi farklılıkların sonucu olarak değişik topluluklar, **temasa geldikleri yerlerde birbirleri ile değiştirdikleri** farklı farklı ürünler üretirler (S. 49 [87].) Böylece, yabancı topluluklar ile yapılan değişim, doğal işbölümünün daha da gelişmesine yol açarak topluluğun doğal birliğinin parçalanmasında en önde gelen vasıtalardan birini oluşturur. (S. 336 [352].)

Manüfaktürdeki işbölümü, toplumsal işbölümünde belirli bir gelişme düzeyine erişilmiş olma-

sını gerektirir; diğer yandan, manüfaktürdeki işbölümü de, toplumsal işbölümünü bölgesel işbölümünde olduğu şekilde, daha da geliştirir ve arttırır. (S. 337, 338 [352, 353].)

Toplumsal işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasında daima şu fark vardır ki, birincisinde her bir üretici zorunlu olarak **meta** üretmektedir, halbuki ikincisinde parça-işçinin tek başına meta üretmesi söz konusu değildir. Bu bakımdan, birinci tip işbölümünde dağınıklık ve düzensizlik, ikincisinde ise yoğunlaşma ve örgütlülük göze çarpan özelliklerdir. (S. 339, 341 [354, 356].)

Eserde daha sonra, Hindistan'daki tarım topluluklarının ilk örgütleniş biçimleri (S. 341, 342 [357].), ve Loncalar (S. 343-44 [358-59].) ele alınır. Bütün bu toplumsal biçimlerde **toplumda** işbölümünün mevcut olmasına karşılık, manüfaktürdeki işbölümü **kapitalist üretim tarzının kendine özgü ürünüdür.**

Kooperasyonda olduğu gibi, manüfaktürde de işçilerin birbirlerini bütünler bir şekilde çalıştırılması, **sermayenin bir varoluş biçimidir.** Buna göre işgüçlerinin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan üretme gücü, **sermayenin üretme gücü** imiş gibi görünür. Basit kooperasyon, bireysel işçinin çalışma biçimini büyük ölçüde bir değişikliğe uğratmadan bırakırken, manüfaktür bunu temelinden değiştirir ve işçinin bağımsız olarak ürün üretebilmesini imkânsız kılacak şekilde, onu sakatlar, işçi, bu yeni durumda ancak işyerinin basit bir **uzantısı** durumundadır. İşçilerin büyük çoğunluğunun entellektüel yetenekleri büyük ölçüde yoktur. Manüfaktürdeki işbölümünün bir sonucu olarak işçiler

iş-sürecinde tamamen kendi dışlarında, **bir başkasının malı olan ve hükmedici nitelikteki** bir entellektüel güç ile yüz yüze gelirler. Kooperasyon döneminde başlayan ve manüfaktür ile birlikte gelişen kafa ile kol emeklerinin bu birbirinden kopma süreci, bilimi bağımsız bir üretme-gücü olarak emekten ayıran ve onu sermayenin hizmetine sokan modern endüstri dönemi ile tamamlanmış olur. (S. 346 [361].)

Eserde, bu bölümden sonra aydınlatıcı örnek ve aktarmalar yer alır. (S. 347 [362-63].)

Bir yönüyle toplumsal emeğin belirli bir örgütlenmesi olan manüfaktür, diğer bir yönü ile sadece, **nispî artık-değer üretmenin özel bir yöntemidir.** (S. 350 [364].) Aynı yerde, manüfaktürün tarihî gelişme açısından önemine değinilir.

Manüfaktürün en genel üretim birimi olduğu dönemlerde dahi; vasıflı işçilerin bolluğuna karşılık vasıfsız işçi sayısındaki azlık; kadın ve çocukların çalıştırılmasına karşı yetişkin erkek işçilerin gösterdiği direnç; bir işe yaramadığı hallerde bile, yakın zamanlara kadar çıraklık kanunlarının çıkartılmasında ısrar edilmesi; henüz toplam-işçinin tek tek işçilerden bağımsız ve onları önemsiz hale getiren bir özellik kazanamamış olması nedeniyle, işçilerin başkaldırmaları; işçilerin toplu halde göç etmeleri gibi engeller, manüfaktürün gelişmesine zorluk çıkarıyordu. (S. 353, 354 [367, 368].)

Bunun yanısıra, manüfaktürün bizzat kendisi, toplumsal üretimin bütününde köklü değişiklikler gerçekleştirme ve hattâ toplumsal üretimi yönlendirebilme bakımından yetersiz kalıyordu. Sınırlı teknik temeli, bizzat kendisinin yarattığı, üretimin

gerektirdiği gelişmeler ile çelişkiye düşüyordu. Makina gerekli hale gelmişti ve manüfaktür de zaten makinaların nasıl yapılması gerektiğini öğrenmişti.

4 MAKİNALAR VE BÜYÜK ENDÜSTRİ

a. Makinalar

Üretim tarzında, manüfaktür döneminde **işgücünün** kullanılış biçiminin değişmesiyle başlayan, devrim anlamına gelen köklü değişiklikler, şimdi **iş araçlarındaki** büyük gelişme ile kendini gösterir.

Her yönü ile gelişmiş bütün makinalar 1) motor aksamını; 2) güç nakil sistemini; 3) aleti ya da iş makinasını içerir. (S. 357 [373].)

Onsekizinci yüzyılın sanayi devrimi iş makinası ile başladı. Bu dönemi belirleyen özellik, aletin şu ya da bu şekilde insandan makinaya aktarılması, ve insanın çalıştırdığı makinaya bağlı olarak iş görmesiydi. Başlangıç döneminde harekete getirici **gücün** insan ya da doğal bir güç olması fazla bir önem taşımıyordu. Başlıca farklılık şudur ki, insan sadece kendi organlarını kullanabilirken, makina, belirli sınırlar içinde, ihtiyaç duyulan azamî sayıdaki alete aynı anda iş gördürebilir. (Çıkrık sadece bir tek iğ kullanırken «jenny» diye isimlendirilen pamuk eğirme makinası aynı anda 12 ilâ 18 iğ kullanabilir.)

Çıkrık söz konusu olduğu sürece, sanayi devriminden etkilenen kısım henüz pedal, yani güç iletim kısmı değil, fakat iğdir. İlk dönemlerde, insan hâlâ harekete geçirici güçtür ve aynı anda her ta-

rafa birden hizmet görür. Bunun tersine, iş makinasındaki devrim ilk önce buhar makinasının gelişip mükemmelleşmesini zorunlu kılmış, ve ancak bunun gerçekleşmesinden sonra gelişimini sürdürebilmiştir. (S. 359-60 [374-75]; S. 361-62 [376 - 77].)

Modern sanayide farklı iki tipte makinaya raslanır: Ya (1) benzer nitelikte makinalar birlikte iş görürler (Bir dizi parça - işçinin çeşitli aletlerin bir araya gelmesi sayesinde birleştiği dokuma tezgahı, zarf makinası gibi) ki bu durumda iletim sistemi ve devindirici güç tarafından teknik bütünlük sağlanmıştır; ya da (2) pamuk eğirme makinasında olduğu şekilde, değişik parçaları işleyen makinaların bir araya getirilmesi ile elde edilen makina sistemi. Bu makina tiplerinin kaynaklandıkları doğal temel manüfaktürdeki işbölümüdür. Fakat, manüfaktürle, makinalarla yapılan üretim arasındaki temel farklılık hemen göze çarpar. Manüfaktürde, her parça işleminin **işçiye** uygun hale getirilmesi gerekmektedir; makinalı üretimde, artık bu husus gerekli değildir. Yeni durumda, iş - süreci **nesnel bir şekilde** çeşitli parçalarına ayrılabilir, bu parçaların makinalar tarafından en mükemmel ve en rasyonel şekilde işlenmesi, artık bilimin, ya da bilime dayanan tecrübenin halletmesi gereken bir sorundur. Bu durumda, manüfaktürde çeşitli işçi grupları arasında bulunması gereken niceliksel oran, çeşitli makina grupları arasındaki oran olarak yeniden ortaya çıkar. (S. 363-66 [378 - 79].)

Her iki haldede işyeri **kendi kendine hareket eden büyük bir mihaniki birimdir** ve onun üretim

için en elverişli şekli de budur. (Bu duruma ancak son zamanlarda erişilmiştir.) En mükemmel hali ise, büyükboyutlu sanayinin el-hünerine ve manüfaktüre dayanan temelini ortadan kaldıran ve böylece makinaların en mütekamil biçimlerinin gelişmesini sağlayan makina yapan makinaların üretimde bulunduğu işyeridir. (S. 369-72 [384-86].)

Eserde, daha sonra muhabere araçları da dahil olmak üzere, sanayinin çeşitli dallarındaki köklü değişmeler arasındaki ilişkiler ele alınır. (S. 371 [383].)

Manüfaktürde işçilerin bileşim şekli sübjektif bir olgudur. Şimdi ise, ortada nesnel bir **mekanik** üretim organizması vardır, işçi ancak kollektif çalışma ile iş görebilecek bu organizmayı hazır bir halde karşısında bulur. İş-sürecinin toplu olarak çalışma özelliği artık **teknik bir zorunluluk** haline gelmiştir. (S. 372 [386].)

Kooperasyonun ve işbölümünün sonucu olarak ortaya çıkan üretici güçler sermaye için herhangi birşeye mal olmuyordu. Buhar, su gibi doğal güçlerin de belirli bir maliyetinin olması söz konusu değildi. Bilimin keşfettiği güçler için de aynı durum geçerliydi. Fakat bu sonuncusu ancak büyük masraflarla inşa edilebilecek olan elverişli aygıtlar ile gerçekleştirilebilirdi; aynı şekilde iş-makinaları eski alışılmış avadanlıklardan çok daha fazlaya mal oluyordu. Fakat bu makinalar avadanlıklara göre çok daha uzun bir ömre ve çok daha geniş bir üretim alanına sahipti. Bu bakımdan, avadanlıklarla kıyaslandıklarında, onlara göre değerlerinin çok daha küçük bir kısmını ürüne aktarmaktaydılar ve bu yüzden, makina tarafından görülen **kar-**

şılıksız hizmet (ürünün değerinde yeniden ortaya çıkmayan hizmet), aynı durumda **aletlerin** gerçekleştirdiğine göre çok daha büyüktü. (S. 374, 375, 376 [387, 388, 390].)

Üretimin yoğunlaşması sonucu olarak ürünlerin maliyetindeki ucuzlama modern sanayide manüfaktüre kıyasla çok daha büyüktür. (S. 375 [388].)

Üretilen malların fiyatları, makina kullanımının üretimi ne ölçüde ucuzlattığını, ve değerin iş-araçlarının kullanımında kaynaklanan kısmının nispî olarak büyüdüğünü, fakat mutlak değer olarak azaldığını kanıtlar. Makinanın üretkenliği, onun **insan işgücünün yerini** ne dereceye kadar aldığı ile ölçülür. Bu konuda örnekler: (S. 377-79 [390-92].)

Bir makinanın yıllık 3000 sterlin ücret alan 150 işçinin yerini aldığı kabul edilirse, bu yıllık ücret **işçilerin sarfettiği bütün emeğin** karşılığı olmayıp, ancak **gerekli-emeği** temsil etmekte işçiler bundan başka **artı-emek** de sarfetmektedirler. Buna karşılık eğer makina 3000 sterline mal olursa, bu onun içinde maddeleşmiş olan emeğin sadece bir kısmının para cinsinden ifadesi olmayıp, bu emeğin **bütününün** karşılığı olacaktır. O halde, eğer makina yerini aldığı işgücü ile aynı paraya mal oluyorsa, onun içinde maddeleşmiş olan emek miktarı, makinanın yerine geçtiği emek miktarından daima **çok daha azdır.** (S. 380 [392].)

Üretimi ucuzlatmanın bir aracı olabilmesi için, makina, mutlaka yerine geçtiği emekten daha az bir emek miktarına sahip olmalıdır. Fakat sermaye açısından makinanın değerinin, yerini aldığı iş-

gücünün değerinden daha az olması yeterlidir. Bu yüzden, İngiltere'de sermayenin işine yaramayan makinalar, Amerika'da pekâlâ yararlı olabilirler. (Örneğin, taş kırmada). Böylece, belirli kanunî sınırlamaların sonucu olarak, daha önceleri sermaye açısından kullanımları elverişli olmayan makinalar, birdenbire faydalı hale gelebilir. (s. 308-81 [393-94].)

b. Makinadan ürüne aktarılan değer

Makinaların bizzat kendisi, onları harekete geçiren gücü ihtiva ettikleri için, adele gücü, yani işçilerin fizik güçlerinin önemi değerini yitirir. **Kadın ve çocukların çalışması** yaygınlaşır; işçi ailelerinde daha önceleri çalışmayan kişilerin de bu durumda üretime katılabilmesi ile **ücretli işçilerin sayısında ani bir artma görülür.** Böylece **yetişkin erkek işçinin işgücünün değeri, ailenin bütününün işgücüne dağılmış hale gelir ve sonuç olarak, değerinden kaybeder.** Artık, bir ailenin varlığını sürdürebilmesi için bir yerine dört kişinin emek ve aynı zamanda **artı-emek** sarfetmesi gerekmektedir. Böylelikle, sömürünün materyali ile birlikte, sömürü **derecesi** de artmaktadır. (S. 383 [395].)

Daha önceleri işgücünün satılma ve satın-alınma işlemi **özgür kişiler** arasında cereyan eden bir ilişkiydi; yeni durumda ise **küçükler ya da çocuklar** alınıp satılmaktadır; işçi şimdi karısını ve çocuklarını satmaktadır, o, artık bir köle taciri haline gelmiştir. Bu konuda örnekler: (S. 384-85 [396-97].)

Fizikî çürüme ve soysuzlaşma, işçi çocuklarının büyük ölçüde telef olmaları (S. 386 [397-98]), sanayileşmiş tarımda da aynı durum söz konusudur (Ekip sistemi) (S. 387 [399].)

Ahlakî bakımdan düşüş. (S. 389 [399].) Kanunlardaki işçilerin eğitimi ile ilgili hükümler ve imalatçıların bunlara karşı direnmeleri. (S. 390 [399-400].)

Kadın ve çocuklarının fabrikalarda çalışmaya başlamaları en sonunda **yetişkin erkek işçilerin sermayenin zorbalığına karşı olan dirençlerini** kırar. (S. 391 [402].)

Eğer makinalar bir nesneyi üretebilmek için gerekli olan işzamanını **kısaltıyorlarsa** bu husus, sermayenin elinde, işgücünü **normal sınırlarının çok ötesine uzatabilmek** için en güçlü bir silâh haline gelir. Bu durum, bir yandan, sermayenin bu şekilde davranabilmesini mümkün kılacak **yeni şartları** diğer yandan da bunu gerçekleştirebilmek için gerekli olan yeni **saikleri** yaratır.

Makinaların hiç durmaksızın sürekli hareket edebilme yetenekleri vardır ve sadece onların çalışmalarına yardımcı olan insan işgücünün zayıflığı ve sınırlılığı ile tahdit edilmişlerdir. Günde **yirmi** saat çalışarak yedi buçuk senede aşınarak kullanılmaz hale gelen makina, **tamıtamına**, günde **on** saat çalışarak onbeş senede aşınan bir makinanın **emdiği kadar artı-emeği** ancak bu ikinci makina için gerekli olan zamanın, **sadece yarısı kadar olan bir sürede emmektedir.** (S. 393 [404].)

Makinanın eğer deyim yerinde ise, moral olarak değerini zamanla yitirmesi tehlikesi bu şekilde, yani daha kısa bir süre sonunda aşınma ile ye-

rini yeni bir makinaya terketmesi ile, daha büyük bir ölçüde bertaraf edilmiş olur. (S. 394 [404-05].)

Bundan başka işgününün uzatılması makinalar ve binalar için yapılmış olan **yatırımları artırmaksızın**, daha büyük bir miktarda emek emilmiş olur; böylece uzatılmış olan bir işgünü süresi sonunda sadece artı-değer miktarı büyümekle kalmaz, fakat bu artı-değeri elde etmek için yapılması gereken masraflarda nispî olarak küçülür. Bu husus, sabit sermaye oranının büyük ölçüde ağır bastığı, örneğin büyük-boyutlu sanayideki gibi durumlarda, daha da büyük bir önem taşır. (S. 395 [405].)

Makinalara dayanan üretimin ilk döneminde, makinalar belirli kişilerin **tekelinde** iken, kâr oranları olağanüstü derecede yüksektir ki, bu durum işgünü süresinin daha çok, giderek sınırsız olarak uzatılması yönündeki doymak bilmez açlığı harekete geçirir. Makinaların sanayideki kullanımının genelleşmesi ile, bu tekel kârı ortadan kalkar ve artı-değerin, kapitalistin makina ile ikame ettiği işgüçlerinden değil de, tersine, makinanın başında çalıştırdığı işgüçlerinden, yani değişen sermayeden doğmakta olması kanuna kendisini hissettirmeye başlar.

Fakat üretimde makinaların daha yaygın olarak kullanılması ile, değişken sermaye ya da çalışan işçilerin sayısı zorunlu olarak **azalır.** Görüldüğü gibi, kapitalist üretim tarzında makinaların kullanılma olgusu, mahiyeti icabı çelişkisini de kendi içinde taşır: Verilmiş bir sermaye miktarı için, makinaların kullanılması ile artı-değer üzerinde etkili olan etmenlerden biri **artı-değer ora-**

nını diğer etmeni, yani işçi sayısını **azaltmak** suretiyle **fazlalaştırır.** Makina ile üretilen metaın değeri aynı türden bütün metaların yönetici toplumsal değeri haline gelir gelmez, makina kullanımının özünde yatan bu çelişki kendini gösterir ve sermayeyi, **işgününü yeniden uzatmak çabasına yeniden sevkeder.** (S. 397 [407].)

Fakat sermaye aynı zamanda bir yandan kadın ve çocukları çalıştırırken, bir yandan da ikame edilmiş olan işçileri açıkta bırakır ve böylece sermayenin kanunlarına boyun eğmesi gereken bir **artı işçi nüfusu** yaratır. Bunun için makinalı üretimin gelişmesi işgünü süresinin her türlü ahlakî ve doğal sınırını bir yana atar. İşte, işzamanını kısaltabilecek en güçlü bir araçın, işçinin ve ailesinin bütün ömrünü, sermayenin değerine değer katabilmesi için kapitalistin emir ve tasarrufu altında bulunan işzamanına dönüştüren en şaşmaz araç haline gelmesinin paradoksu bu yüzdendir. (S. 398 [408].)

İşgününün sınırsız olarak uzatılmasının, normal işgünü süresinin saptanmasına yol açan toplumsal tepkiyi ne şekilde geliştirdiğini daha önce görmüştük; bu durumda, yani normal işgünü süresinin saptanması ile başka bir olgu büyük önem kazanır ki, bu olgu **işin yoğunlaşması olgusudur.** (S. 399 [409].)

İlk dönemlerde, makina kullanımının gelişmesi ile birlikte çalışma yoğunluğu işgücünün uzatılması ile bir ve aynı zamanda artmıştır. Fakat kısa zaman sonra bu iki olgunun birbirini reddettiği bir noktaya varılmıştır. Fakat normal işgünü süresi saptanıp işgünü sınırlandığında, durum değişir.

Artık, sadece işin yoğunluğu artabilir; bu durumda 10 saatlik bir işgünü, çalışmanın yoğunlaşmış olmadığı 12 saatlik ya da daha uzun bir işgününün içerdiği kadar işgücünü içerebilir ve böylece yoğunlaşmış işgünü eski duruma göre daha yüksek bir güce erişmiş olarak kabul edilir ve emek, artık sırf zaman ile değil fakat yoğunluk derecesi ile de ölçülmeye başlanır. (S. 400 [409].) Böylece örneğin 5 saatlik gerekli-emek ve 5 saatlik artı-emek süresinde daha düşük bir yoğunluk derecesinde, 6 saatlik gerekli-emek ve 6 saatlik artı-emek süresinde üretilebilen artı-değer aynen elde edilebilir. (S. 400 [410].)

İş **nasıl** yoğunlaşır? Manüfaktürde (159 no.lu not, S. 401 [411, 1 no.lu dipnot]), örneğin çömlekçilikte, **işgününün sırf kısaltılmasının** üretkenliği olağanüstü derecede arttırmak için yeterli olduğu kanıtlanmıştır. Fakat emeğin makinalar ile birlikte kullanıldığında, aynı sonucu elde edilebilmesi oldukça şüpheli gözüküyordu. Fakat R. Gardner bu hususu kanıtlar. (S. 401-02 [411-12].)

Fakat işgünü süresinin kısaltılması **kanun** haline gelir gelmez, makina, ya daha yüksek bir üretim hızı ile ya da makina üzerinde çalışan işçi sayısını azaltarak, işçiden daha yoğun emek sızdırmanın bir aracı haline gelmektedir. Bu olgunun örnekleri. (S. 403-07 [412-16].) Zenginleşmenin ve fabrikanın büyümesinin birlikte geliştiğinin kanıtlanması, (S. 407-09 [416-18].)

c. **F a b r i k a**

Fabrikada **makina,** aletin en doğru şekilde kullanılmasını bizzat kendisi sağlar; böylece manü-

faktürlerde işçilerin el hünerlerindeki farklılıklara dayanan ve üründe ortaya çıkan niteliksel farklılıklar, burada ortadan kalkar; emek giderek daha fazla ölçüde aynı düzeye aynı niteliğe sahip olur, olsa olsa yaşa ve cinse göre farklılaşır. Burada, işbölümü, **işçilerin belirli işler üzerinde uzmanlaşmış makinalara göre dağıtılmasıdır.** Burada temel ayrım, fiilen aletlerin başında çalışanlarla **besleyiciler** arasındadır. Bu ana sınıflara ilâveten mühendisler, denetçiler, istifçiler, makinistler, marangozlar, vb. fabrikadaki diğer işçilerin dışında ve onlara sadece eklenmiş olan bir sınıfı oluştururlar. (S. 411-12 [420].)

İşçiyi yeknesak ve devamlı olarak işleyen bir otomatın hareketine uydurmak zorunluluğu, onun çocukluğundan itibaren bu işleyişin içinde yer alıp, ona ayak uydurmayı öğrenmesini gerektirir; fakat hiçbir şekilde, işçi, manüfaktürde olduğu şekilde bütün ömrü boyunca tek bir işin başında çakılıp kalmasını gerektirmez. Aynı makinayı kullanan personel değişebilir. (vardiya sistemi) Ve makinaların kullanımını öğrenmek için büyük bir çaba harcanması gerekmediğinden, işçiler bir makinadan diğerine kaydırılabilirler. Çırakların işleri ya çok basittir, ya da bunların yerleri giderek daha büyük bir ölçüde makinalar tarafından doldurulur. Bununla birlikte, başlangıç döneminde, manüfaktüre özgü işbölümü, makinalı üretimin yanısıra fabrikada geleneksel bir şekilde sürüp gider ve bizzat kendisi, sermayenin işgücünü daha büyük ölçüde sömürebilmesi için bir silâh halini alır. İşçi makinalardan herhangi birinin ömür boyu aşınmayan bir parçası halini alır. (S. 413 [422-423].)

Kapitalist üretim tarzı, sadece bir iş-süreci olmakla kalmayıp, fakat aynı zamanda sermayenin değerine değer kattığı bir süreç olduğu sürece, bu üretim biçiminin her türlüsünün ortak yanı işçinin iş araçlarını değil de, **tersine, işçiyi iş araçlarının kullanmasıdır;** fakat, bu tersine dönüş ancak makina ile teknik bakımdan hissedilir bir gerçeklik kazanmıştır. Bir **otomat** halini alması ile, iş aracı, iş-sürecinde işçinin karşısına sermaye olarak canlı emeğe hükmeden ve onun kanını emen ölü emek olarak çıkar. Üretim sürecinde kullanılan entellektüel güçler de, aynı şekilde sermayenin emek üzerindeki baskı aracı haline gelirler... Bireysel fabrika işçisinin özel hüneri, makina sisteminde bir araya gelip birleşen bilim, muazzam doğal güçler ve kitle halinde yapılan toplumsal iş önünde son derece önemsiz ve küçük bir şey olarak yok olup gider. (S. 414, 415 [423].)

Fabrikadaki askerî kışla disiplini, fabrika yasası. (S. 416 [423-24].)

Fabrikada hüküm süren maddî şartlar. (S. 417-18 [425-27].)

c′ (d). **İşçilerin fabrika sistemine ve makinalara karşı mücadelesi**

Kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışından beri varolagelen bu mücadele, ilk defa olarak makinanın üretim sürecine girmesi ile birlikte, kapitalist üretim tarzının maddî temeli olarak görülen makinaya karşı bir baş kaldırma şeklini alır. Kurdelâ ve şerit dokuma makinalarına (S. 419 [427-28].) ve diğer makinalara karşı görülen ma-

kina düşmanlığı (S. 420 [428-29].) Ancak aradan belirli bir süre geçtikten sonra işçiler üretimin maddî araçları ile kendi sömürülmelerinin toplumsal biçimini birbirinden ayırdetmeye başladılar.

Manüfaktürdeki işbölümünün gösterdiği gelişme, son tahlilde işçiyi işinden etmeyen bir işbölümüydü. (S. 421 [429].) (Tarım alanında raslanan durum, işçilerin topraklarından sürülmeleri istisnaî bir durumdur, s. 422 [430].) Fakat makina sisteminde işçi **gerçekten yerinden olur;** makina doğrudan doğruya onun rakibi haline gelmiştir. El dokuma işçilerinin yok olup gitmesi (S. 423 [431].) Aynı olgunun Hindistan'da da ortaya çıkması. (S. 424 [432].) Makinaların sürekli olarak yeni üretim alanlarına el atmaları açısından, bu durum kalıcı sonuçlar yaratır. Kapitalist üretim biçiminin, işçinin karşısında iş araçlarına verdiği bağımsız ve yabancılaşmış biçim, makina ile gelişir ve tam bir **antagonizma** halini alır ve bunun içindir ki, işçilerin iş araçlarına başkaldırması ilk defa olarak makinalar ile birlikte ortaya çıkar. (S. 424 [432].)

İşçilerin makinalar tarafından yerlerinden edilmelerinin ayrıntıları, (S. 425, 426 [433, 435].) Makinanın, işçileri yerlerinden ederek, onların sermayeye karşı dirençlerini kırma aracı olarak görev yapması. (S. 427, 428 [435-437].)

Liberal iktisatçılar, makinaların işçilerin yerlerini alırken, aynı zamanda, bu işçilere iş sağlayabilecek sermayeyi de serbest hale getirdiğini savunurlar. Gelgelelim, bunun tam tersine, makinaların kullanılışı sermayeyi sabitleştirir, onun **değişen** kısmını azaltıp değişmeyen kısmını arttırır bu bakımdan, makinalar sadece, sermayenin işçi ça-

lıştırma kapasitesini **sınırlandırabilirler.** Aslında -ve kapitalizmin savunucularının da kastettikleri işte budur- bu şekilde serbest bırakılan, sermayenin kendisi değil fakat yerlerinden edilen işçilerin daha önceleri, yani çalışabildikleri dönemde kullandıkları **tüketim araçlarıdır. İşçiler tüketim araçlarını kullanamaz hale gelmektedirler ki;** bu savunucuların, **makinanın, işçilerin tüketim araçlarını özgürleştirdiğini** söylerken aslında ifade ettikleri de işte budur. (S. 421-30 [438-39].)

Makinanın kapitalist biçiminde kullanımına ayrılmaz bir şekilde bağlı bulunan, bunlar bizzat makinanın kendisinden doğdukları için değil, makinanın kapitalist biçimde kullanımından ileri geldikleri için mevcutturlar. (S. 432 [441].)

Makinaların kullanımı sayesinde dolaysız ve dolaylı yollardan üretimin artması ve böylece o ana kadar istihdam edilen işçi sayısındaki muhtemel artış, maden işçilerinin, köleci devletlerdeki pamuk toplayıcı kölelerin sayılarındaki artışlar vb. bu duruma örnek teşkil eder. Diğer taraftan, İngiliz yünlü dokuma sanayinin gereksinmelerini karşılayacak şekilde İskoçyalı ve İrlandalı tarım nüfusunun topraklarından sökülüp atılmaları da, bir başka gerçektir. (S. 433, 434 [443, 444].)

Makinalı üretim **toplumsal** işbölümünü, manüfaktürün gerçekleştirebildiğine göre, çok daha büyük boyutlara ulaştırır. (S. 435 [444].)

c'' (e). **Makinalar ve artı-değer**

Makinalı üretimin doğurduğu ilk sonuç; **artı-değerin,** kendilerinde somutlaştığı, kapitalist sınıf

ile çanak yalayıcılarının yaşamlarını sürdürmelerine olanak sağlayan ürünlerin kitlesiyle birlikte artması; böylelikle sermaye sahiplerinin sayılarının lükse dayanan bir yaşantı doğrultusundaki isteklerin, böyle bir yaşantıyı karşılayabilmenin araçlarının yaygınlaşması ile aynı zamanda fazlalaşmasıdır. **Lükse yönelik** üretim artar. Aynı şekilde, muhabere araçları (ne var ki, bunlar daha fazla gelişmiş durumda bulunan ülkelerde işgücünün büyük miktarlarda kullanılmasını gerektirmezler) (kanıtlar, s. 436 [445]) ve son olarak da, **hizmetkârlar sınıfı,** ham maddesi üretken işkollarında çalıştırılan işçilerin **yerlerinden edilmesiyle** sağlanan bu çağdaş evcil kölelerin sayısı fazlalaşır. (S. 437 [446].) **İstatistikler.**

Ekonomik planda çelişkilerin yoğunlaşması. (S. 437 [446].)

Makinaların kullanılmasına bağlı olarak istihdam edilen emek kitlesinde **mutlak artış** olanağı, ve bu olgunun çeşitli biçimleri. (S. 439-40 [449].)

Büyük-boyutlu sanayiinin yüksek bir gelişme düzeyine aniden sıçrayabilmesi doğrultusunda sahip olunan muazzam esneklik ve kapasite. (S. 441 [450-51].) **Hammadde üreticisi ülkelere yöneltilen** baskılar. İşçilerin yerlerinden edilmelerinin sonucu olarak göçlerin ortaya çıkışı. Sanayi ve tarım ülkeleri arasında uluslararası planda işbölümü, kriz ve refah dönemlerinin birbirlerini izlemeleri. (S. 442 [451].) Üretimin bu büyüme süreci sırasında işçilerin işten atılmaları ve işe alınmaları. (S. 444 [454].)

Bu konunun tarihsel evrimi üzerine bilgi (S. 445-49 [455-59].)

Kooperasyonun ve manüfaktürün yerini makinalı üretimin alması (ara aşamalar, s. 450-51 [459-60].) Aynı şekilde, fabrika üretimine, büyük boyutlu sanayiinin ruhuna uymayan işkollarında, ev sanayiinin kurumlarındaki değişmeler. (S. 452 [461].) Ev sanayiinde ve modern manüfaktürdeki sömürü, yine de normal fabrikalarda olduğundan daha utanmazcasına yoğun bir şekilde sürüp gider. (S. 453 [462].) Örnekler: Londra matbaaları (S. 453 [462-63]), çiltçilik, paçavra ayırıcılık (S. 454 [463]), tuğla imalâtı (S. 455 [463-64].) Genel olarak modern manüfaktür. (S. 456 [465].) **Ev sanayii: dantele yapımcılığı** (S. 457-59 [466-68]), **hasır örme** (s. 460 [468-69].) **Sömürünün azamî haddine erişilmesi sonunda fabrika üretimine geçiş: giyim eşyalarının dikiş makinası ile imal edilmesi** (S. 462-66 [470-74]), Fabrika üretimine geçiş sürecinin, emeğin sınırsız sömürüsüne dayanan eski tarz üretime son veren ve uyulması mecburî olan fabrika kanunlarının yaygınlaştırılması ile hızlandırılması. (S. 466 [475].) **Örnekler: çömlekçilik** (s. 467 [475-76]), **kibrit imalatı** (S. 468 [476]). Buna ilâveten, fabrika kanunlarının, işçilerin gelişigüzel alışkanlıkları kadar, mevsimler ve çeşitli adetlerden de kaynaklanan düzensiz çalışma şartları üzerindeki etkisi. (S. 470 [478].) Ev sanayiinde ve manüfaktürde, mevsim şartlarına bağlı olarak işsizliğin yanısıra aşırı çalışmanın da ortaya çıkması. (S. 471 [478-79].)

Fabrika kanunlarının sağlık şartları ile ilgili hükümleri (S. 473 [480-81].) (İş kanunundaki) eğitim ile ilgili hükümler. (S. 475 [482-83].)

İşçilerin, yetişkin hale gelir gelmez, artık işe

yatkınlıklarını kaybedip, küçük çocuklara verilen ücretler ile yaşamaları mümkün olamadığında, buna karşılık herhangi yeni bir meslek de öğrenmiş değillerken işten çıkarılmaları. (S. 477 [484-85].)

Manüfaktür ve zanaatkârlığın **sırlarının** ve geleneksel kendi içine kapanıklıklarının, üretim sürecini doğal güçlerin bilinçli bir şekilde kullanımına dönüştüren büyük endüstri tarafından yokedilmesi. Bu yönüyle, daha önceki bütün üretim biçimlerine karşı, büyük endüstri **devrimci bir** özellik taşır. (S. 479 [486-87].) Fakat kapitalizme özgü bir unsur olarak, el sürülemez bir biçim kazanmış olan işbölümünün **işçi için sürüp gitmesine** yolaçar, ve bu işbölümünün temelinde köklü değişikliklere yol açtığı için, işçiyi harap eder. Diğer taraftan, bu olgunun bizzat kendisi, bir ve aynı işçinin eylemlerindeki bu gerekli değişiklik, onun mümkün olduğu kadar çok yönlü ve her işe yatkın olması zorunluluğu ile sosyal devrimin gerçekleşmesine olanak sağlayan unsurları da kendi içinde taşır. (S. 480-81 [487-88].)

Fabrika mevzuatını, fabrikalara özgü çalışma şeklinin dışında kalan diğer bütün işkollarına da yaymak ihtiyacının gelişmesi (S. 482 [489].) 1867 kanunu, (S. 485 [493].) Madenler. (S. 486 [495 - 503].)

Fabrika kanunlarının üretimi yoğunlaştırıcı yöndeki etkileri; fabrika üretiminin ve böylelikle kapitalist üretimin klasik biçiminin genelleşmesi; kapitalizmin kendi iç çelişkilerinin keskinleşmesi, eski toplumu alaşağı edebilmenin ve bunun yerine yenisini kurabilmenin unsurlarının olgunlaşması. (S. 488-93 [493-503].)

Tarım. Bu alanda işçilerin makinalar tarafından yerlerinden edilmeleri olgusu daha da şiddetli olarak cereyan eder. Geleneksel köylünün yerini ücretli-işçinin alması. Köylerdeki ev manüfaktürünün yokedilmesi. Şehir ile kırsal alan arasındaki karşıtlığın şiddetlenmesi. Şehirlerdeki işçilerin yoğunlaşmalarına karşılık, köy emekçilerinin dağılmaları ve zayıflamaları; böylelikle tarım işçilerinin ücretlerinin en asgarî bir düzeye düşürülmesi. Aynı zamanda **ülkenin talan edilmesi:** Kapitalist üretim tarzının eriştiği doruk noktası; **ulusal zenginliğin bütün kaynaklarının** ülkenin ve emekçilerin harabedilmesidir. (S. 493-96 [504-507].)

BEŞİNCİ KISIM

ARTI-DEĞER ÜRETİMİ ÜZERİNE DİĞER ARAŞTIRMALAR[1]

(1) Elyazması burada kesiliyor.

III

KAPİTAL'İN

ÜÇÜNCÜ CİLDİNE

EK

Kapital'in üçüncü cildi kamuoyu önünde sergileneliberi birçok ve çeşitli yorumlara maruz kalmaktadır. Başka türlü olması da beklenemezdi. Onu yayınlarken, başlıca önem verdiğim husus, elden geldiğince güvenilir bir metin yaratabilmek, Marx tarafından erişilen yeni sonuçları mümkün olduğu kadar bizzat Marx'ın kendi sözcükleri ile verebilmek, ancak bundan kaçınmak kesinlikle imkânsız olduğunda metne bizzat müdahale etmek ve bu durumda bile, okuyucuyu, kendisine kimin hitap ettiği konusunda en ufak bir şüpheye olsun, düşürmemekti. Bu tavrım tasvip edilmedi; buna eğer elimde bulunan materyali sistematik bir şekilde yazılmış bir kitaba, Fransızların deyişiyle, **'en faire un livre'e** (basıma hazır bir kitaba) dönüştürmüş olsaydım, daha iyi etmiş olacağım; bir başka deyişle, metnin güvenirliliğini, okuyucunun tasvibini alma uğruna feda etmem gerektiği söylendi. Fakat ben görevimi daha farklı bir şekilde kavrıyordum. Böylesine bir revizyonu haklı gösterebilecek her türlü mazeretten yoksundum. Marx gibi bir insanın olduğu gibi duyulmak, bilimsel buluşlarını gelecek nesillere bizzat kendi sunuşunun bütün içtenliği ve gerçekçiliği ile iletmek hakkına hiç bir kimsenin dokunması söz konusu olamazdı. Ayrıca, böylesine seçkin bir in-

sanın vasiyetine tecavüz etmeye —bu şekilde davranmak benim için bu anlama geliyordu— hiç arzulamıyordum. Aksi takdirde bana duyulan güveni kötüye kullanmış olacaktım. Ve üçüncü olarak da, bu şekilde davranmanın hiç bir faydası olmayacaktı. Çünkü, onu yanlış olarak anlamanın, doğru olarak kavramaya göre çok daha zor olduğu Birinci Cildi bile yanlış bir şekilde anlamayı başaran, okumaktan aciz ya da okumayı arzulamayan insanlar için, böylesine insanlar için metni şu ya da bu şekilde değiştirmenin hiç bir faydası yoktu. Fakat gerçekten anlamak isteyenler için, metnin aslı en önemli olan şeydi; onlar için, benim yapacağım yeniden düzenleme olsa olsa bir açıklama ve dahası, yayınlanmamış ve erişilemez bir eser üzerine yapılmış olan bir açıklama değerinde olacaktı. Metin üzerine ortaya çıkacak ilk ihtilâfla birlikte, esas metne başvurulma zorunluluğu doğacaktı ve ikinci ile üçüncü ihtilâflarda, esas metnin olduğu gibi yayınlanması tamamen kaçınılmaz bir hal alacaktı.

Böylesine ihtilâflar, yeni olan bu kadar çok şeyi taşıyan, buna ilâveten de aceleyle taslak halinde hazırlanmış ve kısmen tamamlanmamış ilk tasarı halinde olan bir eser için doğaldır. Ve işte bu noktada benim müdahale etmemin bir faydasının olması şu açılardan söz konusu olabilir: Eserin anlaşılmasındaki zorlukları bertaraf edebilmek, ehemmiyet dereceleri metinde yeterince çarpıcı bir şekilde aşikâr olmayan önemli hususları iyice öne çıkarabilmek ve 1865'de yazılmış olan metni, işlerin 1895 yılında almış oldukları duruma uydurabilmek için, bazı önemli ilâvelerde bulunmak. Ger-

çekten de, daha şimdiden, bana göre açıkça ele alınıp tartışılmayı gerektiren iki nokta vardır.

I

DEĞER KANUNU VE KÂR ORANI

Bu iki etmen arasındaki görünüşteki çelişkinin çözümünün, tıpkı Marx'ın metninin yayınlanmasından önce olduğu gibi, sonra da tartışmalara yolaçmasını beklemek gerekirdi. Bazıları kendilerini tam bir mucize için hazırlamıştılar ve umdukları sihirli formüller yerine bu çelişkinin sade, rasyonel, sıkıcı derecede ağır başlı bir çözümü ile karşılaştıklarında kendilerini hayal kırıklığına uğramış bir vaziyette buldular. Tabiî ki, en fazla hayal kırıklığına uğrayan da herkesin iyi bildiği, meşhur Loria'ydı. En sonunda, onun ayarında bir cücenin bile kaya gibi sağlam bir şekilde inşa edilmiş marksist yapıyı havaya kaldırıp tuzla buz edebileceği Arşimed'e ait dayanak noktasını bulmuştu. 'Nasıl olur'! diye hiddetle söylenmektedir Loria. Çözüm dedikleri de bu muymuş? Bu tam bir kuruntudur! İktisatçılar değerden bahsederlerken, gerçekte, fiilen değişim sırasında tayin olunan değeri kastederler. «Birazcık akla sahip olan hiç bir iktisatçı, metaların karşılığında satılmadıkları ve **asla satılamayacakları (ne possono vendersi mai)** bir değerle ne şimdiye kadar ilgilenmişlerdir, ne de bundan sonra ilgileneceklerdir. Metaların **asla** karşılığında satılmadıkları değerlerinin içerdikleri emek miktarına orantılı olduğunu öne sürerken, Marx, ortodoks iktisatçıların, metaların satış değerlerinin, onlara sarfedilen emek miktarına orantılı

olmadığı şeklindeki tezini değişik bir biçimde tekrarlamanın ötesinde ne getirmektedir?... Marx'ın; ayrı ayrı metaların fiyatlarının onların tek tek değerlerinden farklı olabilmesine rağmen, metaların bütününün toplam fiyatının daima onların toplam değeri ile çakışacağı şeklindeki deyişi soruna bir çözüm getirmemektedir. Çünkü; değer, iki meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığına göre, toplam değer kavramının kendisi sadece bir saçmalık, anlamsızlıktır... **a contradictio in adjecto...»** Kitabın en başında Loria, şu şekilde fikir yürütür: Marx değişimin iki metaı, ancak her ikisinin de ihtiva ettiği benzer ve aynı büyüklükte olan bir unsur sayesinde, yani aynı miktardaki emek ile eşit kılabileceğini söyler. Ve şimdi de, metaların birbirleriyle içerdikleri emek miktarından tamamen değişik bir oranda değiştirildiklerini öne sürerek daha önce söylediklerini kesinlikle reddetmektedir. «Hiç böylesine büyük bir **reductio ad absurdum**, bu kadar dört başı mamur bir teorik iflas görülmüş müdür? Bilimsel alanda, bundan daha büyük bir azamet ve ciddiyetle yerine getirilmiş bir intihar vakasına rastlanmış mıdır!» **(Nuova Antologia**, şubat 1, 1895, s. 478-79.)

Görüyorsunuz; sevgili Loria'mız sevinçten uçmaktadır. Marx'ı da, tıpkı kendisi gibi, alelâde bir şarlatanmış gibi ele almakta kendi açısından haksız mıdır? Gördüğünüz gibi, Marx da okuyucuları ile tıpkı Loria gibi alay etmektedir. O da tıpkı önde gelen İtalyan iktisat profesörleri gibi kuruntularla vakit geçirmektedir. Fakat, Dulcamara[1], mes-

(1) Donizetti'nin opera komiği, **E'Elisir d' Amore**'deki şarlatan.

leğinin erbabı olduğu için bu işi pekâlâ başarabilirken, şu beceriksiz kuzeyli, Marx ancak sakarlıklar yapmakta, saçma ve anlamsız şeyler yazmakta, böylece sonuçta onun için vakârlı bir şekilde intihar etmekten başka yapacak bir şey kalmamaktadır.

Metaların, içerdikleri emek miktarı tarafından tayin edilen değerleri ile asla satılmadıkları ve de satılamayacakları şeklindeki iddiayı ele alma işini sonraya bırakalım. Burada şimdilik sadece Bay Loria'nın «değerin, bir meta ile diğeri arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığı» şeklindeki ifadesini ve buna bağlı olarak da «metaların toplam değeri kavramının kendisinin saçmalık, anlamsızlık... bir **contradictio in adjecto** olduğu» iddiasını ele alalım. Böyle olduğunu kabul edecek olursak, **metaların birbirleriyle değiştirildikleri** oranın, yani değerlerinin, tamamen rastlantısal bir olgu olduğu, metalara dışardan yapıştırılmış, bugün bir şey, öbürgün daha başka bir şey olabileceği sonucuna varırız. Buğdayın bir metrik tonunun bir gram ya da bir kilogram altın ile değiştirilmesi, hiç bir şekilde ne buğdayın ne de altının **kendi** içlerinde taşıdıkları, bizzat kendi mahiyetlerinden doğan koşullara bağlı olmayıp, bunun yerine her ikisine de tamamen yabancı olan haricî koşullarla saptanmaktadır. Çünkü, eğer başka türlü olsa, bu koşulların da değişim sırasında kendilerini hissettirmeleri, değişim olgusunu genel hatları ile belirlemeleri, fakat aynı zamanda değişim olgusunun dışında, metaların toplam değerinden sözedilebilecek şekilde, bağımsız bir varlığa sahip olabilmeleri gerekir. Anlı şanlı Loria, bunun saçmalık olduğunu söylemektedir. İki meta, birbirleri ile hangi

oranda değiştirilmiş olursa olsun, bu onların değeridir, ve hepsi bu kadardır işte! Bu bakımdan değer ile fiyat özdeştirler ve her metaın sahip olabileceği çeşitli fiyatlar kadar, çeşitli değerleri de vardır. Ve fiyatlar da arz ve talebe göre belirlenirler; bu sorunla ilgili olarak daha başka sorular sorup bunlara cevap arayanlar ise, sadece budala olanlardır.

Fakat soruna ufak da olsa bir ilişme söz konusudur. Normal şartlarda, arz ve talep birbirlerini dengeler. Buna göre, dünyadaki bütün metaları, talep kısmı ve aynı büyüklükteki arz kısmı olmak üzere iki çeşit parçaya bölelim. Her bir parçanın 1,000 milyar frank, mark, sterlin ya da başka herhangi bir para ile ölçülen bir fiyat toplamı ile temsil edildiğini varsayalım. Basit aritmetik kurallarına göre bu, 2.000 milyarlık bir fiyat ya da değer toplamına eşittir. Bay Loria ise bu duruma saçmalık, anlamsızlık demektedir. Onun düşünce tarzına göre, her iki grup birlikte 2.000 milyarlık bir fiyata sahip olabilirler. Fakat, değer söz konusu olduğunda, iş değişir. Soruna fiyatlar açısından bakarsak, 1.000 + 2.000'e eşittir. Fakat, eğer değerleri topladığımızı kabul edersek; 1000 + 1000 = 0 olur. En azından bu durumda, metaların tamamını ele aldığımızda, böyle olacaktır. Çünkü burada, her iki grubun da metaları bu toplama ancak, diğer grubun karşılığı olarak sahip olabilirler ve olacaklardır. Fakat her iki kişinin metalarını, eğer bir üçüncü kişinin elinde birleştirecek olursak, birinci ve ikinci kişilerin ellerinde bir değer kalmayacağı gibi, üçüncü kişinin durumu da, diğerlerinden kesinlikle farklı olmayacak ve sonuçta hiç kimse herhangi bir değere sahip olmayacaktır. Böylece, gü-

neyli Cagliostro'muzun değer kavramını, onun en ufak bir izini bile ortada bırakmayacak şekilde ele almasına şaşar kalırız. Erişilen bu nokta, yüzeysel ve sıradan ekonominin şahikasıdır![1]

---

(1) Bir süre sonra, aynı «büyük şöhrete sahip» (Heine'nin deyişiyle) bay, Kapital'in III. Cildine yazdığım önsözüme, söz konusu önsözün 1895 yılında Rassegna'nın birinci sayısında İtalyanca olarak yayınlanmasından sonra kendisini cevap vermeye zorlanmış hissetti. Cevap, **Riforma Sociale**'nin 25 Şubat 1895 tarihli sayısında yayımlandı. Benim için çaresiz bir şekilde (ve bu bakımdan daha da tiksindirici olarak) bir sürü methedici söz sarfettikten sonra, Marx'ın tarihin maddeci açıdan kavranmasındaki rolünü asla kendisine mal etmeye çalışmadığını ileri sürer. Demek, daha 1885 yılında tamamen arızî bir şekilde, bir dergideki makalesinde, bunun böyle olduğunu teslim etmiş. Fakat, buna karşılık, gerçekten bu şekilde davranması gereken yerde, yani bu konu üzerine olan ve Marx'ın ilk defa olarak ancak 129. sayfasında, ve orada da sadece Fransa'daki küçük toprak mülkiyeti ile ilgili olarak zikredildiği kitabında, bu hususu inatla sessiz bir şekilde geçiştirir. Ve şimdi de, Marx'ın hiç de bu teorinin yaratıcısı olmadığını; eğer bu teori zaten Aristo tarafından ileri sürülmüş olmasa dahi, Harrington'un şüphe götürmez bir şekilde daha 1656 yılında onu ortaya atmış olduğunu ve bir çok tarihçi, siyaset adamı, hukukçu ve iktisatçılardan oluşan bir grup bilim adamı tarafından Marx'dan çok daha önceleri geliştirildiğini hiç çekinmeden ilân etmektedir. Bütün bunları Loria'nın kitabının Fransızca baskısından okumak gerekir. Kısacası, Marx'ın eserini başkalarına mal eden, gerçek bir sahtekâr. Marx'ın yapıtını kendine mal ederek şişinmesini imkânsız hale getirmemden sonra, şimdi de Marx'ın, tıpkı kendisinin yaptığı gibi, sağdan soldan toparladığı malzeme ile kendisini süslediğini sıkılmadan ileri sürebilmektedir.

Kendisine yönelttiğim hücumlardan, Loria, kendi-

Braun'un **Archiv für soziale Gesetzgebung, Cilt VII, No. 4**'ünde, Werner Sombart, marksist sistemin, bütün olarak ele alındığında mükemmel olan bir taslağını veriyor. İlk defa olarak, bir Alman üniversite profesörü, marksizmin eleştirisinin bir çürütme şeklinde olmayıp —«bırakınız siyasî kariyer heveslileri bununla uğraşsınlar»— fakat ancak onun daha da geliştirilmesi şeklinde olabileceğini ileri sü-

---

sinin Marx'ın asla **Kapital**'in ikinci ve hele üçüncü cildini yazmaya tasarlamadığına ait iddiası ile ilgili olanını ele alır: «Ve şimdi de Engels, muzafferane bir eda ile ikinci ve üçüncü ciltleri önüme fırlatarak cevap vermektedir... Mükemmel! Ben de bu ciltlerden dolayı büyük bir memnunluk duyuyorum, çünkü hiç bir zafer benim için bu yenilgi —ki gerçekten buna bir yenilgi denebiilrse— kadar kıymetli olmamıştır. Fakat aslında durum böyle midir? Engels'in, ulvî bir arkadaşlık duygusu ile, derlediği bu birbirleriyle ilintisiz notlar karışımını Marx'ın gerçekten yayınlamak gayesiyle yazdığı doğru mudur? Marx'ın eserinin ve geliştirdiği sistemin taçlanmasını... bu sayfalara emanet ettiğini varsaymak mümkün müdür? Ortalama kâr oranı üzerine olan, uzun senelerdir beklenen bu konudaki çözümlemesinin en kasvetli bir kuruntuya ve en kaba bir şekilde sözcüklerle oynamaya indirgendiği o kısmı, Marx'a kalsa, gerçekten yayınlayacağı kesin midir? En azından bu konuda şüphe etmeye hakkımız vardır... Bana göre, bu da ispatlamaktadır ki, Marx o muhteşem (splendido) eserini yayınladıktan sonra, ona bir halef tayin etmeye ya da bizzat kendi sorumluluğunun dışında, dev eserinin tamamlanmasını yakınlarına bırakmaya niyetlenmemiştir.»

İşte 267. sayfada bu şekilde yazıyor. Heine bile, Almanya'daki zevksiz ve görgüsüz çevresinden şu sözlerde belirginleşen horgörücü bir şekilde bahsedemezdi. «Yazar sonunda çevresine, sanki çevresi kaale alınmaya değer bir şeymiş gibi, alışır.» Şanlı Loria'nın, çevresinin ne olduğuna inanması gerekiyor ki?

rerken, genel olarak Marx'ın yazdıklarında, onun gerçekten söylediklerini görebilmeyi başarıyor. Sombart da, tahmin edilebileceği gibi, ele aldığımız konu ile ilgileniyor. Marksist sistemde değer kavramının önemini araştırıyor ve aşağıdaki sonuçlara ulaşıyor: Değer, kendisini kapitalist tarzda üretilen metaların değişim ilişkisinde göstermez. O, kapitalist üretimin âmillerinin bilinç ve idraklerine bağlı olan bir şey değildir. Tecrübeye dayanan bir gerçeklik olmayıp, aklî ve mantıkî bir gerçekliktir. Marx'da, somut belirginliği içinde, değer kavramı; emeğin toplumsal üretkenliğinin hayatın maddî şartlarının temeli olduğu gerçeğinin ekonomi bilimi açısından ifadesinden başka bir şey değildir. Son tahlilde, bir kapitalist ekonomi sisteminde ekonomik süreçleri yönlendiren değer kanunudur ve bu ekonomi sistemi için genel olarak şu muhtevaya sahiptir. Metaların değeri, son tahlilde bütün ekonomik süreçleri yönlendiren emeğin üretkenliğinin kendisinde belirleyici bir etmen olarak ortaya çıktığı özel ve tarihî biçimdir. İşte, Sombart böyle söylüyor, kapitalist üretim biçimi için. Değer kanununun taşıdığı önemi belirten bu kavramın yanlış olduğu ileri sürülemez. Fakat bu şekilde biçimlenmiş olan kavram, bana biraz fazla kapsamlı ve daha dar ve sarih bir formülasyonu gerektiriyormuş

Sonuçta, bahtsız şahsıma, yeniden bir dolu övgü yöneliyor. Bu şekilde davranırken, Sganarelle'miz kendisini, sövüp saymak için gelen, fakat kendi iradesi dışında dudaklarında «şükran ve sevgi sözcükleri» dökülen Balaam ile aynı duruma düşürüyor. Fakat, iyi kalpli Balaam'ın belirgin özelliği, efendisinden daha akıllı olan bir eşeğe binmesiydi. Şimdi ise, Balaam'ın akıllı eşeğini yanına almadığı açık bir şekilde görülüyor.

gibi görünüyor: Kanaatıma göre, bu şekli ile, değer kanununun, bu kanun tarafından yönlendirilen, toplumların gelişimi sırasında ortaya çıkan ekonomik aşamalar açısından taşıdığı büyük önemin tamamını, hiç bir şekilde ayrıntıları ile ortaya sermiş olmuyor.

Aynı şekilde, Braun'un **Sozialpolitisches Zentralblatt**'ının 25 Şubat 1895 tarihli 22. sayısında **Kapital**'in üçüncü cildi üzerine Conrad Schmidt tarafından yazılmış mükemmel bir makale vardır. Burada özellikle vurgulanması gereken, ortalama kârın artı-değer kavramından hareket edilerek marksist yöntemlerle hesap edilişinin ilk defa olarak, bu güne kadar iktisatçılar tarafından ortaya dahi atılmamış olan bir soruya, bu ortalama kâr oranının büyüklüğünün nasıl belirlendiği ve nasıl olup da, diyelim ki, neden yüzde 10 veya 15 olup, yüzde 50 veya 100 olmadığı sorusuna, ne şekilde cevap getirdiğini kanıtlamasıdır. Sanayi kapitalisti tarafından el konulan artı-değerin kâr ve rantı doğuran tek ve eşsiz kaynak olduğunu bildiğimize göre, bu sorun kendiliğinden çözülmüş olur. Schmidt'in makalesindeki bu bölüm, görmek istemeyen kişilerin gözlerini açmaya çalışmak boşuna ve ızdırap verici bir uğraş olmasaydı, doğrudan doğruya **Loria** tipindeki iktisatçılara hitap etmek için yazılabilirdi.

Schmidt de, değer kanununa ilişkin olarak formel kuşkulara sahiptir. Onu, değişim sürecini açıklayabilmek için kurulmuş, fiyatların oynaklığı ve rekabete bağlı değişme olgusuyla görünüşte mutlak olarak çelişmesine rağmen, teorik bakımdan aydınlatıcı ve vazgeçilmez bir başlangıç noktası olan bilimsel bir **hipotez** olarak adlandırmaktadır. Ona

göre, değer kanunu olmaksızın, kapitalist ilişkilerin işleyiş mekanizmasını derinlemesine anlamak mümkün değildir. Ve aktarmama izin verdiği özel bir mektupta, Schmidt; kapitalist üretim tarzının sınırları içinde değer kanununun her ne kadar teorik bakımdan gerekli olsa da, uygulanması söz konusu olmayan bir hayal olduğunu ileri sürer. Gelgelelim, bu görüş, benim kanıma göre tamamen yanlıştır. Değer kanununun, gerekli olsun ya da olmasın, bir hayal olması bir yana, kapitalist üretim ilişkileri açısından, yalnızca bir hipotezin sahip olabileceğinden çok daha büyük ve çok daha kesin bir anlamı vardır.

Schmidt kadar Sombart da, —şanlı Loria'yı sadece mukayese imkânı sağlayacak, evlere şenlik bir iktisatçı taslağı olduğu için zikrediyorum— burada yalnızca saf mantıkî bir süreç ile değil, fakat tarihsel bir süreç ile, onun düşünceye yansıması ve iç bağlantılarının mantıkî sonuçları ile ilgili olduğumuza yeterince açıklık getirmiyorlar.

Bu konu ile ilgili kesin ve belirleyici bölüm **Kapital**'in III. Cildinde, S. 200'dedir.

«Bütün güçlük, metaların sırf **metalar** olarak birbirleriyle değiştirilmeyip, bunun yerine, artıdeğerin toplam miktarının paylaşılmasında, büyüklüklerine orantılı ya da eğer eşit büyüklüklerde ise, eşit pay talep eden **sermayelerin ürünleri** olarak birbirleri ile değiştirilmelerinden doğmaktadır.»

Aradaki farklılığı gösterebilmek için, işçilerin üretim araçlarına bizzat kendilerinin sahip olduğu, ortalama olarak eşit uzunlukta olan zaman sürelerinde eşit yoğunluktaki bir işgücü ile çalıştıkları, ve ürünlerini doğrudan doğruya birbirleriyle değiş-

tirdikleri varsayılır. Bu duruma göre, iki işçi bir günde işledikleri ürünlere eşit miktarda emek katmış olsalar dahi, herbirinin ürünü, kullandıkları üretim araçlarında o ana kadar maddeleşmiş olan emek miktarına bağlı olarak değişik değere sahip olacaktır. Değerin bu ikinci kısmı kapitalist ekonomideki sabit sermayenin karşılığı olacaktır, ürüne işçi tarafından katılan değerin, onun ihtiyacı olan tüketim maddelerini karşılamak için sarfedilen kısmı değişen sermayeye ve geride kalan kısım da bu durumda, işçinin kendisine ait olacak olan artı-değerin karşılığı olacaktır. Böylece, değere sadece onlar tarafından katılmış bulunan sabit kısmın karşılığı olan miktarın çıkarılmasından sonra, her iki işçi de eşit miktarda değer elde edeceklerdir. Fakat, artı-değeri temsil eden kısmın üretim araçlarının değerine olan oranı —ki bu oran, sermayenin kâr oranının karşılığı olacaktır— her iki durumda birbirinden farklı olacaktır. Fakat her ikisi de, değişim vasıtası ile karşılığı elde edilen üretim araçlarının değerlerine sahip olacaklarından, bu durumun hiç bir önemi olmayacaktır.

«Metaların değerleri, ya da yaklaşık olarak değerleri karşılığında birbirleriyle değiştirilmeleri, kapitalist gelişmenin belirli bir düzeye erişmiş olmasını gerektiren metaların üretim fiyatları ile değiştirilmesi olgusuna göre, **çok daha düşük** bir gelişme düzeyine ihtiyaç gösterir... Fiyatların ve fiyat hareketlerinin değer kanununun hükmü altında olması bir yana, sadece **teorik** olarak değil, fakat aynı zamanda **tarihsel** olarak da, metaların değerlerinin onların üretim fiyatlarından daha önce geldiğini, ya da daha önce oluştuğunu kabul etmek

oldukça yerinde olacaktır. Bu durum, **emek sarfeden kişinin bizzat kendi üretim araçlarına sahip olduğu** koşullar için geçerlidir ki, küçük mülk sahibi üretici köylünün ve zanaatkârların eski dönemlerde olduğu kadar günümüzde de durumu böyledir. Bu durum, daha önceden belirtmiş olduğumuz; ürünlerin meta özelliği kazanması olgusunun, bir ve aynı topluluğun üyeleri arasındaki değişim yerine, değişik topluluklar arasındaki değişimden doğduğu şeklindeki görüşümüze uygun düşer. Bu husus sadece toplumsal gelişmenin ilk dönemleri için geçerli olmayıp, her üretim dalındaki üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak büyük güçlüklerle aktarılabileceği, dolayısiyle çeşitli çeşitli üretim alanları arasında, tıpkı yabancı ülkeler ve komünal topluluklarda olduğu şekilde, ancak belirli sınırlar dahilinde ilişki kurulabildiği sürece; aynı zamanda kölelik ve serfliğe ve el-sanatlarının lonca esasına göre örgütlenmesine dayanan koşullar için de geçerlidir.» (Marx, **Kapital**, III. Cilt, I, s. 202.)

Eğer Marx üçüncü cildi bir defa daha incelemek imkânını bulabilseydi, hiç şüphe yok ki, bu bölümü oldukça genişletirdi. Bu haliyle, söz konusu olan sorunun sadece taslak halinde ana hatlarını vermektedir. Bu bakımdan sorunu biraz daha yakından inceleyelim.

Hepimiz toplumsal gelişmenin başlangıç dönemlerinde; ürünlerin üreticilerin bizzat kendileri tarafından tüketildiklerini ve bu üreticilerin kendiliklerinden hemen hemen her zaman komünal topluluklar halinde örgütlendiklerini; ürünlerin meta haline dönüşmesine öncülük eden, bu ürünlerin kendilerine fazla gelen miktarının yabancılarla

değiştirilmesi olgusunun daha sonraki dönemlerde meydana geldiğini; bu olgunun başlangıçta sadece farklı kabilelerin ayrı ayrı toplulukları arasında yer aldığını, fakat daha sonra topluluğun kendi içinde de hüküm sürmeye başladığını, bu bunun da söz konusu topluluğun nisbeten büyük ya da küçük aile grupları şeklinde çözülmesine büyük ölçüde katkısı olduğunu biliyoruz. Fakat bu sonuncu olgunun, yani komünal topluluğun aileler halinde çözülmesinden sonra bile, değişimde bulunan ailelerin önde gelenleri, ihtiyaç duydukları ürünlerin hemen hemen hepsini ailelerinin yardımı ile bizzat kendilerine ait topraklarda üreten ve gerekli ihtiyaçlarının ancak küçük bir kısmını, kendi ürün artıklarının karşılığında ailenin dışından temin eden, emekçi köylüler olarak kalmışlardır. Aile sadece tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla kalmayıp aynı zamanda ürünlerini tam olarak tüketime hazır bir hale getirene kadar işlemekte; zaman zaman el-değirmeni ile öğütme, ekmek pişirme, eğirme, boyama, keten ve yün dokuma, deri tabaklama, ağaçtan konutları inşa ve tamir etme, âlet ve kap kaçak yapma ve hiç de arada sırada olmamak kaydıyle marangozluk ve demircilik işlerini bizzat kendisi yerine getirmektedir.

Almanya'da ta ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar dahi, böylesine bir ailenin yabancılardan satın alına ya da trampa etme suretiyle elde etmek zorunda olduğu az miktardaki eşya, el-sanatları üretiminin ürünlerinden, yani imâl ediliş tarzları hiç bir şekilde aile fertlerine yabancı olmayan ve sadece gerekli hammaddeye sahip olmadığı ya da satın aldığı nesnenin kendi imkânları ile yapabile-

ceğinden çok daha iyi ya da çok daha ucuz olduğu için dışarıdan temin ettiği nesnelerden oluşuyordu. Bu bakımdan Orta Çağların köylüsü, trampa sırasında elde ettiği nesnelerin üretilmesi için ne kadar iş zamanına ihtiyaç olduğunu oldukça net olarak bilebiliyordu. Köyün demircisi ve araba yapımcısı onun gözleri önünde çalışmaktaydılar. Gençliğimde, birbirinin peşisıra bizim Ren bölgesinin köylülerini ziyaret eden ve ev yapımı eşyalar ile ayakkabı ve elbise değiştiren terzi ve ayakkabı yapımcısının durumu da aynen bu şekilde idi. Eşya satın aldıkları kişiler kadar, köylülerin bizzat kendileri de, çalışan insanlardı: Birbirleriyle değiştirilen nesneler herkesin bizzat kendi üretmiş olduğu üründü. Bu ürünleri üretmek için ne sarfetmişlerdi? Sadece ve sadece emek: âletleri kullanmak, hammaddeyi elde edebilmek ve onu mamûl hale getirebilmek için kendi işgüçlerinden başka hiç bir şey sarfetmemişlerdi. Öyleyse bu kendi emeklerinin karşılığı olarak elde etmiş bulundukları ürünleri, tıpkı kendileri gibi, kendi emekleri ile yaşayan diğer üreticilerin ürünleri ile, onlara sarfedilmiş bulunan emek miktarının oranından başka hangi ölçüyle değiştirebilirlerdi? Bu ürünlere sarfedilmiş bulunan iş zamanının birbirleriyle değiştirilecek değerlerin niceliksel olarak belirlenmesi için tek uygun ölçü olmasının ötesinde; başka bir ölçünün varolması da zaten mümkün değildi. Yoksa, köylü ve zanaatkârın, on saatlik bir emek sarfedilmesinin ürününü, bir saatlik bir emek sarfedilmesi sonucunda elde edilen bir ürün karşılığında elden çıkaracak kadar aptal olduğuna mı inanılıyordu? Doğal köylü ekonomisi döneminin tamamında, birbirleriyle değiştirilen eşya miktarlarının gitgide daha fazla oranda kendi-

lerinde maddeleşmiş bulunan emek miktarlarına göre ölçülmeye yöneldiği değişim biçiminden başka herhangi bir değişim biçiminin varolması düşünülemezdi. Bu ekonomi biçiminin içine para sızar sızmaz, bir taraftan değer kanununa **(dikkat ediniz!** marksist formülasyona göre) tabî olma olgusu giderek belirginleşirken, diğer taraftan daha o zamandan itibaren tefeci sermayesinin araya girmesi ve vergilendirme yolu ile üreticilerin soyulması sonunda, değer kanununun normal işleyişine müdahale edilmiş olunur. Fiyatların ortalama olarak, büyüklüklerine ihmal edilebilir sınırlar dahilinde yaklaştığı dönemler giderek uzamaya başlar.

Köylülerin ürünleri ile şehirli zanaatkârların ürünlerinin birbirleriyle değiştirilmesi için de, aynı husus geçerlidir. Başlangıç döneminde, köylünün mallarını sattığı ve kendisi için gerekli olan malları satın aldığı, şehir ve kasabalardaki pazarların kurulduğu günlerde, bu trampa, araya tüccar girmeksizin doğrudan doğruya cereyan eder. Bu durumda da, yalnızca köylü zanaatkârın çalışma şartlarını bilmekle kalmaz, fakat zanaatkâr da köylünün çalışma şartlarını aynı şekilde bilir. Zanaatkârın bizzat kendisi de hâlâ bir miktar köylü olduğu için; sadece bir sebze ve meyve bahçesine sahip olmakla kalmayıp, fakat çoğu zaman aynı zamanda küçük bir toprak parçasına, birkaç ineğe, domuza ve kümes hayvanına vs.'ye de sahiptir. Bu bakımdan, Orta Çağda insanlar oldukça net bir şekilde birbirlerinden tedarik ettikleri hammaddelerin ve yardımcı maddelerin üretim maliyetlerini ve çeşitli eşyaları üretirken sarfettikleri iş zamanını, en azından hergün kullanılan maddeler açısından, kontrol etme imkânına sahiptiler,

Fakat, emek miktarını esas alan bu trampada, emek miktarı, sadece dolaylı ve göreceli bile olsa, uzun süreli emek sarfedilmesini gerektiren, fasılalarla sürdürülen ve elde edilecek ürünün belirsiz olduğu, örneğin hububat ve hayvan yetiştirme gibi üretim dalları için, ne şekilde hesabedilecektir? Hele bir de, hesap yapmasını bile bilmeyen insanlar arasında? Belli ki, ancak gerçek değerin altına inen ve üstüne çıkan birçok yaklaşık tahmin, çoğu zaman karanlıkta el yordamı ile yol seçerek ve her zamanki gibi sınama ve yanılma sonunda öğrenme sayesinde. Fakat herbirinin masraflarını azaltma ihtiyacı genellikle her zaman doğru yöne yönelmelerine yardım eder. Ve üretimlerinin asırlardır süren istikrarlı yapısı kadar, dolaşımdaki maddelerin az sayıda olması da, bu hedefe erişilmesini kolaylaştırır. Ve bu ürünlerin değerlerinin göreli büyüklüklerinin oldukça sıhhatli bir şekilde tespit edilmesinin hiç de çok uzun bir süre gerektirmediği, büyük baş hayvanların, yani yetiştirilmesinin gerektirdiği uzun zaman nedeni ile bu tespit işleminin belki de en zor olduğu metaın, bir bakıma herkes tarafından kabul edilen ilk para metaı haline gelmesi ile kanıtlanır. Böyle bir sonuca erişilebilmesi için, büyük baş hayvanların değerinin diğer metaların büyük bir kısmına olan değişim oranının, çeşitli kabilelere ait bölgeler arasında çelişkiye düşülmesine yol açmayacak kadar büyük bir ölçüde kararlılık kazanmış olması gerekirdi. Ve o zamanın insanları da —hem büyük baş hayvan yetiştiricileri, hem de onların müşterileri— kendileri tarafından sarfedilen iş zamanının gerçek eşdeğerini elde etmedikleri sürece, onu elden çıkarmayacak kadar akıllıydılar. Tam tersine bugün bile, insan-

lar meta üretiminin ilkel biçiminden daha az uzaklaşmış oldukları ölçüde —örneğin, Ruslar ve Doğulular— uzun ve inatçı pazarlıklar sonunda, bir ürün için sarfetmiş bulundukları iş zamanının gerçek karşılığını koparabilmek için çok daha fazla bir zaman harcamaktadırlar.

Değerin bu şekilde iş zamanı ile belirlenmesinden başlayarak, meta üretiminin tamamı ve onunla birlikte, **Kapital**'in birinci cildinin birinci kısmında tanımlanan, değer kanununun çeşitli veçhelerinin kendilerini gösterdikleri türlü türlü ilişkiler ve özellikle, sadece emeğin değer-yaratıcı özelliğe sahip olduğu koşullar geliştiler. Bunlar, üretim sürecine katılan kimselerin bilinçlerinde somutlaşmaksızın ve günlük pratikten ancak büyük emek sarfını gerektiren teorik araştırmalarla çıkartılabilecek; bu bakımdan, Marx'ın kanıtladığı gibi, meta üretiminin yapısının zorunlu kıldığı bir şekilde ortaya çıkan ve doğal kanunlara benzer bir şekilde tesir gösteren koşullardır. En önemli ve en tesirli ilerleme metal paraya geçiştir. Ne var ki, bu olgunun sonunda, değerin iş zamanı ile belirlenmesi, metaların değişime girdiği alanda, artık somut bir şekilde görülebilir olma niteliğini yitirmiştir. Pratik açıdan para, kesin olarak değer ölçüsü haline gelmiş, değişim alanına giren metaların çeşitleri arttıkça ve bu metalar gitgide daha uzak bölge ve ülkelerden geldikçe, buna bağlı olarak metaların üretimi için gerekli olan iş zamanının kontrol edilebilmesi de giderek zorlaşmıştır. Kıymetli madenlerin ülke içinde elde edildikleri durumlarda bile, para genellikle ilkönce başka ülkelerden gelmiş, köylüler ve zanaatkârların da onun içinde billûrlaşmış olan emek miktarını yaklaşık olarak tahmin edebil-

meleri kısmen mümkün olmamıştır. Ve kısmen de para ile hesap etme alışkanlığı yüzünden, emeğin değer-ölçüsü olması özelliğine dair bizzat sahip oldukları bilinç oldukça büyük bir ölçüde körelmiş, halkın düşüncesinde para mutlak değeri temsil etmeye başlamıştır.

Tek kelimeyle: Marksist değer kanunu, ekonomik kanunların geçerli olduğu basit meta üretimi döneminin bütünü için, yani kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması ile basit meta üretiminin değişikliğe uğradığı zamana kadar, genel olarak geçerliliğini korumuştur. O döneme gelinceye kadar, fiyatlar marksist değer kanununa göre saptanmış değerlere doğru yakınlaşmış ve bu değerlerin etrafında salınmıştır. Böylece, basit meta üretimi iyice geliştikçe, haricî ve şiddetli kargaşalıklardan etkilenilmeyen uzun dönemler boyunca, ortalama fiyatlar da ihmal edilebilir sınırlar dahilinde metaların değerleri ile giderek daha büyük bir ölçüde çakışmaya başlamıştır. Bu bakımdan marksist değer kanunu ürünleri meta haline getiren değişim olgusunun başlamasından içinde bulunduğumuz çağın onbeşinci yüzyılına kadar süren bir dönem için genel olarak ekonomik geçerliliğini korumuştur. Fakat, metaların birbirleri ile değiştirilmesi olgusu tarihin yazılı bir şekilde belgelendiği bütün dönemlerden, Mısır'da milâttan önce en azından 2500 ve belki de 5000 yıllarına; Babil'deyse milâttan önce 4000, belki 6000 yıllarına kadar uzanır. Buna göre, değer kanunu onun beş ilâ yedi bin senelik bir dönem boyunca hüküm sürmüş olduğu görülür. Ve şimdi de, bu dönem boyunca genellikle ve doğrudan doğruya geçerli olan bu değeri, metaların asla kar-

şılığında ne satıldıkları, ne de satılabilecekleri bir değer, ve birazcık sağduyu sahibi olan bir iktisatçının asla üzerinde durmayacağı bir şey olarak adlandıran Bay Loria'nın kusursuzluğunu bir defa daha takdir edelim!

Şu ana kadar tüccarlardan hiç bahsetmedik. Tüccarın ekonominin gelişim süreci üzerindeki etkisini, basit meta üretiminin kapitalist meta üretimine dönüşmesi sorununa şimdi geçerken, artık ele alabiliriz. Her şeyin sabit ve veraset yoluyla bozulmaz ve değiştirilmez bir hal aldığı, köylünün sadece kendisine ait toprak parçasını değil, fakat aynı zamanda özgür bir mülk sahibi, ya da bağımlı, kira-ödeyen köylü veya serf olarak statüsünü de muhafaza ettiği; şehirli zanaatkârın ise, mesleğini ve lonca imtiyazlarını, veraset yoluyla ve hemen hemen devrolunamaz ve elinden alınamaz bir şekilde ve buna ilâveten, her birinin, müşterilerini, ve babadan oğula geçme yoluyla sahip olunan mesleğin gerektirdiği, çocukluktan itibaren eğitim sayesinde kazanılan yetenekler kadar, pazarlama imkânlarını da, aynı şekilde elde ettiği bu toplumda; tüccar, köklü değişiklikler getirici ve bu anlamda, devrimci olan unsurdu. İşte bu dünyaya, kendisiyle birlikte köklü değişiklikler de getirecek olan tüccar dahil oldu. Fakat bilinçli bir değişiklik getirici, bir devrimci olarak değil, o toplumun doğal dokusuna ait bir unsur olarak, toplumun yapısına dahil oldu. Orta Çağın tüccarı hiç bir şekilde ferdiyetçi değildi, çağdaşlarının tamamı gibi, esas itibariyle ortakçı bir zihniyete sahipti. İlkel komünizmin bağrından çıkıp gelişen komün ya da ortakçı topluluğu, kırsal alanda hüküm sürmekteydi. Her köylünün başlan-

gıçta, her nitelikte eşit toprak parçalarına sahip olan eşit büyüklükte bir arazisi, ve buna tekabül eden ortaklaşa kullanılan topraklar üzerinde eşit hakları vardı. Komünün kapalı bir topluluk haline gelmesinden ve artık yeni arazilerin tahsis edilmesinin son bulmasından sonra, arazilerin daha sonraki bölünmeleri, ortaklaşa kullanılan topraklardaki ortak hakların da aynı şekilde bölünmesi ile birlikte, babadan oğula geçme yoluyla olmuştur. Fakat arazinin bütünü, toprak birimi olarak kalmış, buna göre yarım, dörtte bir ve sekizde birlik arazi parçaları ve bunlara tekabül eden ortaklaşa topraklarda yarım, dörtte bir ve sekizde birlik hak payları meydana gelmiştir. Daha sonraki bütün üretici topluluklar, özellikle, statüleri ortakçılık kurumunun sınırlı bir toprak parçası yerine bir meslek ayrıcalığına uygulanmasından başka bir şey olmayan şehir loncaları, ortakçı topluluğu örneğini izlediler. Bütün örgütlenmenin ana hususu her üyenin diğerleri ile eşit ayrıcalığa, sahip olması ve loncaya bağlı olarak üretmesidir ki, bu hususlar 1527 yılının Elberfeld ve Barmen iplik ticareti ruhsatnamesinde çarpıcı bir şekilde ifade edilmiştir. (**Industrie am Niederrhein**, Cilt II, 164.) Aynı husus, beher payın eşit büyüklükte olduğu ve hak ve yükümlülükleri ile birlikte, ortakçı topluluk üyesinin arazisinde olduğu şekilde bölünebilir olduğu madenci loncaları için de geçerlidir. Denizaşırı ticareti başlatan ticaret kumpanyalarında da aynı özelliğe rastlanabilir. Venedikliler ve Cenevizliler İskenderiye ve İstanbul limanlarında; bina, han, depo, sergileme ve satış bölümlerini ve büroları içeren tam teşkilâtlı ticaret birlikleri oluşturdular. Bu birlikler rekabete ve müşterilere kapalıydılar. Kendi arala-

rında saptanmış fiyatlarla satış yapmakta idiler; metaları, genel bir teftiş ve çoğu zaman da bir damga vasıtası ile garanti edilen belirli bir kaliteye sahiptiler. Halkın ürünleri için ödeyeceği fiyatları ortaklaşa kararlaştırırdılar. Alman Hanseatic loncasının tüccarları da, Norveç'in Bergen'indeki Alman köprüsü (Tydske Bryggen) konusunda daha farklı bir şekilde hareket etmezdiler. Aynı husus Hollandalı ve İngiliz rakipleri açısından da geçerliydi. Saptanmış fiyatların altında ya da üstünde satacak olanların, vah başına geleceklere! Suçluya doğrudan doğruya birlik tarafından verilecek cezaları saymasak bile, karşılaşacağı boykot, o dönemde karşı konulmaz bir yıkım anlamına geliyordu. Belirli maksatlar için daha da dar sınırları olan topluluklar kuruldu. Ondördüncü ve onbeşinci yüzyılların, Ceneviz'in Maona kumpanyası senelerce Anadolu'nun Foça bölgesindeki ve aynı şekilde Sakız arasındaki şap madenlerini işletti. Bundan başka, ondördüncü yüzyılın sonlarından itibaren İtalya ve İspanya ile ticaret yapan büyük Ravensberg Ticacet Kumpanyası, bu ülkelerde kollarını meydana getirdi. Augsburg'luların Alman kumpanyası: Fugger, Welser, Vöhlin, Höchstetter, vb.; Nürnberg'lilerin kumpanyası: 66,000 dükalık bir sermaye ve üç gemi ile Portekizlilerin 1505-06 yıllarında Hindistan'a yaptıkları sefere katılan ve yüzde yüzelli oranında; diğer bir iddiaya göreyse, yüzde yüzyetmişbeş oranında kâr sağlayan Hırschvogel ve diğerleri (Heyd: **Levantehandel**, Cilt II, s. 524) ve benzeri diğer birçok kumpanya, örneğin Luther'in çok öfkeli bir şekilde bahsettiği «Monopolia.»

Burada ilk defa olarak kâr ve kâr oranı ile kar-

şılaşıyoruz. Tüccarın çabaları kasten ve bilinçli olarak bu kâr oranını bütün iştirakçiler için eşit duruma getirmeye yönelmiştir. Doğu Akdenizde Venedikliler ve kuzeyde Alman tüccarları, her biri satın aldıkları metalar için aynı fiyatları ödemekteydiler. Her tüccarın nakliye masrafları karşılığında ödediği ücret bir ve aynı idi. Tümü de mallarını kendi «ülkelerinin» diğer tüccarları ile bir ve aynı fiyattan satıyor ve aynı şekilde geri gönderdikleri yükler için de bir ve aynı fiyatları ödüyordu. Böylece kâr oranı hepsi için bir ve aynı oluyordu. Büyük ticaret kumpanyalarında, kârın iştirakçiler arasında sermayeye katılma oranı üzerinden paylaştırılması, ortakçı topluluğundaki haklardan hak kazanılmış arazi paylarının oranlarına göre faydalanmaya, madenlerde sahip olunan payların oranına göre maden işletmesinden kâr elde etmeye benzer bir şekilde oluyordu. En tekâmül etmiş şekliyle, kapitalist üretimin nihaî sonuçlarından biri olan eşit kâr oranı, burada kendisini en basit şekliyle sermayenin tarihî olarak gelişmeye başladığı noktalardan biri, ortakçı topluluğunun doğrudan doğruya bağrından fışkıran, tıpkı bu ikincisinin ilkel komünizmin bağrından fışkırdığı gibi, bir kurumu olarak ortaya çıkmış olur.

Başlangıçta, kâr zorunlu olarak çok yüksekti. İş şartları sadece çok yaygın olan korsanlık olaylarından dolayı değil, rekabet halindeki ulusların fırsat bulduklarında her türlü şiddet eylemini meşru saymalarından. Son olarak da, satış ve pazarlama koşullarının, sık sık ihlâl ya da iptal edilen yabancı prensler tarafından verilmiş bulunan ruhsatnameler yüzünden de çok rizikoluydu. Bu bakımdan kâ-

rın yüksek bir sigorta primini de içermesi gerekiyordu. Ayrıca, paranın devri yavaştı, muamelelerin görülmesi ise uzayıp gidiyordu ve itiraf etmek gerekir ki, iş şartları, ancak nadiren uzun süreli olarak tekel kârı sağlayan ve tekel şartlarında yapılan bir ticaret görünümü kazanabiliyordu. Genel olarak, daima alışılagelmiş ticarî kâr yüzdesinden daha düşük olması gereken faiz oranlarının bu dönemde çok yüksek olması da, aynı şekilde kâr oranının ortalama olarak çok yüksek olduğunu kanıtlar.

Fakat, bütün iştirakçiler için eşit olan ve topluluğun ortaklaşa çaba sarfetmesi ile elde edilen bu yüksek kâr oranının, ancak birliklerin etki alanlarının içinde, mahalli olarak, yani bu durumda, «ülkenin içinde» geçerliliği vardı. Venedikliler, Cenevizliler, Alman tâcirleri ve Hollandalıların herbirinin, başlangıç döneminde ayrı ayrı pazar alanları için, özel kâr oranları vardı. Kumpanyaların bu farklı farklı kâr oranlarının eşitlenmesi, kumpanyalar arasındaki rekabetin bir sonucu olarak gerçekleşti. Bu olgu, ilk önce bir ve aynı ülkenin değişik pazarları için söz konusu oldu. İskenderiye'nin Venedik malları için Kıbrıs, İstanbul ya da Trabzon'dan daha fazla kâr vaad etmeye başlaması ile, Venedikliler, sermayelerini diğer pazar alanlarından geri çekerek, İskenderiye'ye doğru kaydırmaya başlıyorlardı. Bu olguyu, aynı pazarlara aynı ya da benzer malları ihraç eden değişik ülkelerin kâr oranlarının tedrici olarak eşit hale gelmesi takip edecekti, ki bu ülkelerden bazıları sık sık köşeye sıkıştırılıyorlar ve tarih sahnesinden kayboluyorlardı. Fakat bu süreç sürekli olarak, tıp-

kı bütün Doğu Akdeniz ticaretinin Moğol ve Türk istilâları ile yıkıma maruz kalması gibi, siyasî olaylar nedeniyle kesintiye uğruyordu; 1492'den sonraki büyük coğrafî-ticarî keşifler sadece bu çöküşü hızlandırdı ve daha sonra da sonuca ulaştırdı.

Söz konusu olguyu takip eden pazar alanlarının aniden genişlemesi ve buna bağlı olarak haberleşmedeki köklü değişikliklerin ortaya çıkması, ilk önceleri ticarî işlemlerin bünyesinde bellibaşlı bir değişikliğe yolaçmadı. Başlangıçta, Hindistan ve Amerika ile yapılan ticareti de, kooperatif kumpanyalar yönlendiriyordu. Fakat artık bu kumpanyaların arkasında daha büyük devletler yer alıyordu. Amerika ile yapılan ticaretten Doğu Akdeniz ticaretindeki Katalonyalıların yerini, birleşmiş büyük İspanya almıştı; onun hemen yanısıra İngiltere ve Fransa gibi ülkeler yeralıyordu; ve Hollanda ile Portekiz gibi en ufakları dahi, yine de, en azından bir önceki dönemin en büyük ve en güçlü ticaret ülkesi olan Venedik kadar büyük ve güçlüydüler. Ortakçılarını aynı zamanda silâh gücü ile de korumak zorunda olan kumpanya giderek lüzumundan fazla büyüklükte boyutlara ulaşır, ve masrafları da olağanüstü derecede artarken; bu yeni durumu gezginci tüccara, onaltıncı ve onyedinci yüzyılların maceraperest tüccarına destek sağlamış oldu. Üstelik, servet; tek tek tüccarların kısa zamanda daha önceki dönemlerde ancak bir kumpanyanın tamamının yapabileceği büyüklükteki yatırımları tek başlarına yapabilmelerine olanak sağlayacak bir şekilde, belirli ellerde oldukça büyük bir hızla yoğunlaştı. Hâlâ varlıklarını sürdürebilen ticaret kumpanyaları ise, genellikle, daha yeni keşfedilmiş

bulunan ülkelerin hepsini anavatanın himayesi ve hükümranlığı altında fetheden ve tekel imtiyazları ile sömüren silâhlı büyük şirketlere dönüştüler. Fakat, ele geçirilen yeni alanlarda kolonilerin, büyük ölçüde devlet tarafından kurulması olgusu geliştikçe kumpanyanın ticareti, tüccarınkinin önünde geriledi, ve kâr oranlarının eşitlenmesi de, aynı zamanda giderek daha büyük bir ölçüde yalnızca bir rekabet sorunu haline gelmeye başladı.

Şu ana kadar, sadece ticarî sermaye için söz konusu olan bir kâr oranı kavramı ile karşı karşıya geldik. Çünkü söz konusu olan döneme kadar yalnızca tüccar ve tefeci sermayesi varolagelmekteydi. Sanayi sermayesi henüz ortaya çıkmış olmayıp, ancak daha sonraki dönemlerde gelişecekti. Üretim henüz büyük ölçüde, bizzat kendi üretim araçlarına sahip olan ve bu yüzden de işgüçleri herhangi sermayeye artı-değer sağlamayan üreticiler tarafından yapılıyordu. Eğer üçüncü bir şahsa karşılıksız olarak ürünlerinin bir parçasını kaptırmak zorunda kalırlarsa, bu; haraç şeklinde feodal beylere aktarılan artı-ürün oluyordu. Bu yüzden, tüccar sermayesi, kârını en azından ilk dönemlerde, mahallî ürünlerin yabancı taliplerinden, ya da yabancı ülke ürünlerinin mahallî taliplerinden sağlayabilirdi. Ancak bu dönemin sonuna doğru yani, örneğin İtalya için, Doğu Akdeniz ticaretinin çöküşü ile birlikte; yabancı ürünlerle rekabet ve pazarlama zorlukları, ihraç mallarının zanaatkâr üreticisini, malını değerinin altında bir fiyatla yabancı ülkelere mal satan tüccara vermeye zorlamıştır. Ve böylelikle, bu şartlar altında, tek tek üreticilerin birbirleriyle yaptıkları peraken-

de ticaret sırasında, metaların ortalama olarak değerleri karşılığında satıldıklarını, fakat, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı, uluslararası ticarette durumun böyle olmadığını görüyoruz. Böylesine bir durum, üretim fiyatlarının uluslararası ve toptancı ticarette değerlerini oldukça sağlam bir şekilde korudukları, buna karşılık şehirlerdeki perakende fiyat oluşumlarının oldukça başka kâr oranları tarafından yönlendirildiği günümüz dünyasının koşullarının tamamen tersidir. Öyle ki, bugün; örneğin bir dana eti Londra'daki toptancının elinden çıkarak Londra'daki tek tek tüketicilerin eline geçinceye kadar; nakliye ücreti de dahil olmak üzere, aynı etin Şikago'lu toptancının elinden Londralı toptancının eline geçene kadar uğradığı fiyat artışından daha büyük bir fiyat artışına uğramaktadır.

Fiyatların oluşumundaki bu köklü değişikliği tedrici olarak meydana getiren unsur sanayi sermayesidir. Bu sonuncunun, yani sanayi sermayesi ta Orta Çağlarda, üç alanda birden —deniz nakliyeciliği, madencilik ve tekstil— filizlenmekteydi. İtalyan ve Alman tâcirlerinin geliştirdiği ölçüdeki bir deniz nakliyeciliğini tayfalar, yani ücretli işçiler (ki bunların ücret ilişkileri kâr paylaşımı ile içiçe bulunan kurumsal biçimlerin örtüsü altında gizlenmiş olabilirler) ya da ücretli işçi veya esir durumunda bulunan, kürekçiler olmaksızın, o günün kadırgaları için düşünebilmek imkânsızdır. Başlangıçta ortakçı emekçilerin çalıştığı, maden yataklarını işleten loncaların hemen hemen hepsi çoktan cevheri ücretli işçiler vasıtasıyla işleten hisse senetli şirketlere dönüşmüştü. Tekstil endüstrisin-

de de, tüccar, dokuma ustasını, ona iplik temin ederek ve sabit bir ücret karşılığında bu iplikten kendi hesabına elbise imâl ettirerek, kısacası, bizzat kendisi sadece bir alıcı olmaktan çıkıp o zamanki ismiyle müteahhit haline gelerek doğrudan doğruya kendi hizmetinde çalıştırmaya başladı.

Bu noktada kapitalist artı-değerin oluşumunun ilk belirtileri ile karşılaşıyoruz. Madenci loncalarını, kapalı ve tekelci topluluklar olarak bir yana bırakabiliriz. Deniz nakliyecilerinin kârlarının ise, en azından ülke içinde alışılagelmiş yükseklikte ve buna ilâveten de, sigorta, gemilerin amortismanı vb. için ayrıca bir fazlalığı içerecek bir miktarda olması gerektiği aşikârdı. Fakat, ilk defa olarak kapitalizme özgü bir şekilde imâl edilmiş metaları, aynı cinsten olup zanaatkârlarca imâl edilmiş olan metalar ile rekabet etmek üzere pazara süren tekstil müteahhitlerinin açısından sorun ne gibi bir görünüm kazanıyordu acaba?

Tüccar sermayesinin kâr oranı başlangıç noktasını teşkil ediyordu. Aynı şekilde, bu kâr oranı zaten yaklaşık olarak, en azından söz konusu olan mahalde, ortalama bir değer kazanarak eşit hale gelmişti. Bu durumda tüccarı fazladan bir de müteahhit olarak iş görmeye iten saik ne olabilirdi? Sadece tek bir şey: diğer tüccarlar ile aynı satış fiyatına daha büyük bir kâr elde etme ümidi. İşte o bunu ümit etmekteydi. Dokuma ustasını kendi hizmetinde çalıştırmaya başlayarak, üreticinin ürününü sadece ve sadece mamûl hale getirilmiş olarak sattığı, üretimin geleneksel bağlarını parçalamış oluyordu. Tüccar kapitalist, henüz kendi iş

araçlarına sahip bulunan fakat artık kendisine ait hammaddesi bulunmayan işgücünü satın almaktaydı. Bu şekilde dokumacıyı düzenli olarak çalıştırırken, onun ücretini, sarfedilen iş zamanının bir kısmı, karşılığı ödenmemiş olarak kalacak şekilde indirebilirdi. Müteahhit böylelikle, elde ettiği ticarî kârın üstüne, ticarî kârdan daha yüksek bir kâr oranı sağlayan artı-değeri de kendine mal etmiş oluyordu. Kabul etmek gerekir ki, iplik, vb. satın almak için ayrıca ek bir sermaye kullanması, ve daha önceleri, satın almakta olduğu madde ancak tam olarak mamûl hale geldiğinde, parasını tamamen mala bağlaması gerekirken, şimdi, başlangıçta kullandığı sermayeyi dokumacının ellerine peşinen teslim etmesi gerekiyordu. Ne var ki, her şeyden önce, müteahhit çoğu zaman, kural olarak yeni/üretim koşullarına ancak ödeyemediği borçların baskısı ile boyun eğmek zorunda kalan dokumacıya avans vermek için zaten fazladan sermaye kullanıyordu. Bundan başka, yapılan hesaplar aşağıdaki şekli almıştı:

Söz konusu tüccarın ihracat işinde 30,000 düka altını veya sterlin ya da diğer herhangi bir parayı sermaye olarak kullandığını varsayalım. Diyelim mi, bunun 10.000'i yerli malların satın alınması için, buna karşılık 20,000'i ise denizaşırı pazarlarda kullanılmış olsun. Yine, sermayenin iki senede bir devrettiğini kabul edelim. Buna göre senelik devir 15,000'e eşit olacaktır. Durum böyle iken, tüccarımız müteahhit olmak, ve bizzat kendi hesabına elbise dokutmak ister. Bunun için fazladan ne kadar sermaye yatırması gerekecektir? Satmakta olduğu elbisenin üretim sürecinin iki ay —bu, şüphe-

siz ki çok uzun bir süredir— olduğunu varsayalım. Buna ilâveten, satın aldığı her şey için peşin para ödemesi gerektiğini de kabul edelim. Bu duruma göre, dokumacılarının iki ay çalışabilmelerini sağlayacak ipliği temin edebilecek bir sermayeyi ileri sürmesi gerekmektedir. Paranın devri senede 15,000 olduğundan, elbiseleri iki ayda 2500'e almış olmaktadır. Bu miktarın 2000'inin ipliğin değerini, 500'ü-nün ise dokumacıların ücretlerini temsil ettiğini kabul edersek; bu durumda tüccarımızın 2000 tutarında fazladan sermayeye ihtiyacı olacaktır. Yeni yönteme göre, dokumacının sırtından kendine mal ettiği artı-değerin elbisenin değerinin sadece yüzde 5'ine eşit olduğunu varsaymaktayız ki, böylesine bir miktar kesinlikle çok mütevazi bir artı-değer oranı olan yüzde 25'lik bir oranı meydana getirecektir.

$$[\,2000\,c + 500\,v + 125\,s\,;\ s' = \frac{125}{500} = 25\,\%,\ p' = \frac{125}{2500} = 5\,\%\,]$$

Adamımız böylece senede devreden 15,000 tutarındaki sermayesinin 750'lik fazladan bir kâr sağlamış ve buna göre ek sermayesini 2 ⅔ senede gerisin geriye elde etmiş olur.

Fakat satışlarını ve dolayısıyle sermayesinin devrini hızlandırmak ve böylelikle de aynı sermaye miktarı ile aynı kârı daha kısa bir sürede, böylece daha önceki zaman süresinde daha büyük bir kâr elde edebilmek için, kendine mal ettiği artı-değer küçük bir kısmını alıcıya bahşedecektir, yani, malını rakiplerinden daha ucuza satacaktır. Rakipleri

de, aynı şekilde tedrici olarak müteahhit haline gelecekler ve böylece daha önceki aşırı kâr, yeni durumda, alışılagelmiş düzeye, hattâ artan toplam sermayenin karşılığında daha düşük bir düzeye dahi düşebilecektir. Kâr oranlarındaki eşitlik, ülke içinde edinilen artı-değerin bir kısmının yabancı alıcılara devredilmesiyle, muhtemelen daha farklı bir düzeyde olmakla birlikte, yeniden sağlanmış olacaktır.

Sanayinin sermaye tarafından kontrol altına alınmasında bundan sonraki adım, manüfaktürün ortaya çıkmasıyla atılmış olur. Bu olgu da, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllara kadar bizzat kendi mallarını ihraç etmek durumunda olan imalâtçıya, —bu durum, genellikle Almanya'da 1850'ye kadar sürmüştür ve bugün bile hâlâ şurada burada süregelmektedir— modası geçmiş bir şekilde çalışan rakibinden, yani zanaatkârdan daha ucuza üretebilmek imkânını verir. Aynı süreç tekrarlanmış olur; imalâtçı sermayedar tarafından edinilen artı-değer ona (ya da onunla kârını paylaşan ihracatçı tüccara), yeni üretim tarzının kâr oranlarında yeniden bir eşitlenmeye yol açacak şekilde genelleşmesine kadar, rakiplerinden daha ucuza satabilme olanağını sağlar. Halihazırda süregelmekte olan ticarî kâr oranı, sadece mahallî olarak aynı düzeye getirilmiş bile olsa, sanayideki aşırı artı-değerin acımasız bir şekilde budandığı Procrustes'in* yatağı görevini görmeye devam eder.

(*) Procrustes: Yunan mitolojisinde boylarını yatağına uydurmak için misafirlerinin kol ve bacaklarını çekip uzatan veya kırıp kısaltan efsanevî dev - ç.

Eğer manüfaktürün ürünleri ucuzlatarak ön plâna çıkması söz konusu ise, bu husus; metaların üretim fiyatlarını, üretimde birbirini takip eden bir dizi köklü değişikliklerle metaların üretim maliyetlerini iyice düşmeye zorlayan, ve daha önceki diğer bütün üretim biçimlerini merhametsizce tasfiye eden modern sanayi için, daha da geçerlidir. En sonunda mahallî pazarı sermayenin hesabına ele geçiren, küçük-üretime ve kendi-kendisine yeterli köylü ailesinin doğal ekonomisine son veren, küçük üreticilerin birbirleriyle dolaysız değişimini tasfiye eden ve bütün bir ülkeyi sermayenin hizmetine sokan da, yine bu, büyük boyutlara erişmiş üretime dayanan sanayidir. Benzer bir şekilde, büyük üretim ticaretin ve sanayiinin farklı farklı iş kollarındaki oranları bir ve aynı genel kâr oranında eşit duruma getirir, ve son olarak da, sanayiyi bu eşitleme sırasında, onun değişik iş kolları arasında daha önceleri sermaye transferine imkân tanımayan engellerin çoğunu ortadan kaldırması nedeniyle, yönlendirici durumuna getirir. Böylelikle, değerin üretim fiyatına dönüşme olgusu her türlü değişimin tamamı için gerçekleşmiş olur. Bu dönüşme olgusu, böylece, sürece katılan kişilerin bilinç ve niyetlerine bağlı olmaksızın, nesnel kanunlara göre gelişimini sürdürür. Teorik olarak, rekabetin aşırı kârları, genel kâr seviyesine düşürmesinin, bu bakımdan, yine, artı-değere diğer müteşebbislerden önce el atan yatırımcıları ortalama kâr oranını aşan kazançlardan yoksun bırakmasının yadırganacak bir yanı yoktur. Pratikte de, aynı husus belki daha da fazla geçerlidir, gelgelelim, değişen sermayenin yüksek, değişmeyen sermayenin ise düşük olduğu, aşırı ölçüde artı-değer elde edilen, yani, sermaye bi-

leşiminin düşük olduğu üretim alanları, özellikle tarım alanı, kapitalist üretimin kanunlarına en son ve en az tabî olan alanlardır. Diğer taraftan, yüksek sermaye bileşimine sahip üretim alanları için söz konusu olan, genel ortalamanın altındaki artı-değer oranını yükseltebilmek için gerekli olan, üretim fiyatlarının meta değerlerini aşan niceliklere yükselmesi zorunluluğunun, teorik olarak gerçekleşmesi hemen hemen imkânsız gibi görünmesine rağmen, gördüğümüz gibi pratikte, bu sonuca kısa zamanda ve oldukça kolay bir şekilde erişilebilir. Çünkü, bu çeşitten metalar ilk defa kapitalizme özgü bir şekilde üretildiklerinde ve değişim alanına girdiklerinde, aynı çeşitten olup kapitalizm öncesi yöntemlerle üretilmiş ve bunun için de daha pahalı olan metalar ile rekabet etmeye başlarlar. Buna göre, kapitalist üretici artı-değerin bir kısmından vazgeçse bile, kapitalist üretimin herhangi bir biçiminin mevcut bulunmadığı ve bu bakımdan, sanayiye ait bir kâr oranının söz konusu olmadığı bir dönemde, tüccar sermayesinden kaynaklanmış olduğu için başlangıçta artı-değer ile doğrudan doğruya bir ilişkisi bulunmayan kendi çevresinde hüküm sürmekte olan kâr oranını her şeye rağmen elde edebilir.

II

BORSA

1. Borsanın kapitalist üretim içindeki genel durumu III. Cildin, 5. Kısmında, özellikle de XXVII. Bölümünde açıklık kazanmaktadır. Fakat eserin

yazıldığı tarih olan 1865'ten beri, borsaya oldukça gelişmiş ve sürekli büyümekte olan bir rol yükleyen bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu olgu, endüstriyel olduğu kadar tarımsal, bütün üretimin, ve her türlü ticaret işleminin, değişim fonksiyonlarının yanısıra muhabere araçlarının, borsa işlemlerini yürüten kişilerin ellerinde yoğunlaşması, ve böylelikle borsanın kapitalist üretimin en önemli kurumu haline gelmesi olgusunu da, kendisiyle birlikte geliştirmiştir.

2. 1865'de borsa, kapitalist sistemin henüz **talî** bir unsuru durumundaydı. Devlet tahvilleri, borsada işlem gören senetlerin büyük bir kısmını meydana getiriyordu ki, onların toplam yekûnu bile göreli olarak oldukça azdı. Bunun yanısıra, kara Avrupasında ve Amerika'da hâkim durumda bulunan, ve İngiltere'deki aristokratlara ait özel bankaları daha yeni yeni yutmaya başlamış anonim şirketler halindeki bankalar vardı, fakat bunların hepsi birden, yine de fazla bir önem taşımıyordu. Demiryolu hisse senetleri, bugünkü durumları ile karşılaştırıldıklarında, henüz oldukça yetersizdiler. Anonim şirket biçiminde, henüz ancak pek az sayıda kuruluş vardı. Ve tıpkı bankalar gibi, bunların çoğu; Almanya, Avusturya, Amerika, vb. gibi nisbeten fakir ülkelerdeydi.

O dönemde, borsa henüz; kapitalistlerin birbirlerinin daha önce birikmiş bulunan sermayelerini alıp götürdükleri, işçileri, sadece kapitalist ekonominin genel ahlâk bozucu etkisinin yeni bir kanıtı ve Kalvinci doktrinin, takdiri ilâhînin; (diğer bir deyişle kaderin) bu dünyada bile, kutluluğu ve lâ-

netliliği; zenginlik, hoşnutsuzluk ve güçlülüğü, ve aynı şekilde sefaleti, yoksunluk ve kulluğu belirlediği şeklindeki görüşünün olumlandığı bir yer olarak doğrudan doğruya ilgilendiren bir kurumdur.

3. Şimdi ise, durum daha başka türlüdür. 1866 bunalımından beri birikim büyük bir hızla artmış, öyle ki, hiç bir endüstri ülkesinde, ve en başta İngiltere'de, üretimin gelişmesi sermayenin birikim temposuna ayak uyduramamış, aynı şekilde, tek tek kapitalistlerin biriktirdikleri sermayelerin, tamamıyle bizzat kendi işlerinin genişletilmesinde kullanılması mümkün olmamıştır; örneğin, ta 1845 yılından itibaren pamuk endüstrisi; ve demiryolu dolandırıcılığı. Fakat sermaye birikimi ile birlikte, işlerin düzenli olarak gelişmesi ile beslenen, sadece kendi kendilerini eğlendirmek isteyen ya da şirket yöneticiliği cinsinden ılımlı uğraşların peşinde koşan, bir **rantiye** sınıfı da, aynı şekilde gelişti. Üçüncü olarak da, para sermaye olarak sağda solda gezinen bu sermaye kitlesinin yatırımlara yöneltilebilmesini kolaylaştırmak için, eğer o zamana kadar gerçekleştirilmemiş ise, sınırlı sorumluluğa sahip şirketlerin kurulabilmesi için yeni kanunî biçimler geliştirildi, ve o zamana kadar sınırsız olan hisse senedi sahibi kişinin sorumluluğu da az veya çok, sınırlandırıldı. [Almanya'da 1890 yılındaki anonim şirketler. İştirak taahhüdünün yüzde 40 olarak saptanması!]

4. Bundan sonra, sanayi tedrici olarak hisse senetli şirketlerin eline geçti. Çeşitli iş kolları birbirinin peşisıra bu akıbete uğradı. İlk önce, artık

devasa fabrikaların gerekli hale gelmiş bulunduğu demir-çelik endüstrisi (ondan önce de, henüz hisse senetlerinin yaygınlaşmamış olduğu madenler, daha sonra kimya endüstrisi ve aynı şekilde makina ve makina aksamı imâl eden fabrikalar. Kara Avrupasında tekstil endüstrisi; İngiltere'de ise Lancashire'daki sadece birkaç bölge (Oldham Eğirme Fabrikası, Burnley Dokuma Fabrikası vb., terzi kooperatifleri, fakat bu, bir sonraki bunalımda yeniden ustaların eline geçecek olan, sadece bir başlangıç aşamasıdır), bira fabrikaları (Amerikalılara ait olanlar birkaç sene önce İngiliz sermayesinin eline geçti, ve daha sonra Guinness, Bass, ve Allsopp). En sonunda, ortaklaşa yönetim altında devasa yatırımlara girişen tröstleşen (United Alkali gibi) ortaya çıkması. Alışılagelmiş bağımsız firma tipi, giderek sadece, işi gelişip her tarafa dal budak salmaya hazır bir noktaya getiren bir hazırlık aşaması haline gelmiştir.

Aynı şekilde ticaret alanında: Leafs, Parsons, Morleys, Morrison firmalarının hepsi kuruldu. Aynı olgu parakende ticaret mağazalarında da gelişti.

Benzer bir şekilde, İngiltere'de bile, bankalar ve diğer kredi kuruluşları. Bütün hisseleri sınırlandırılmış muazzam sayıda yeni bankalar. Glyn's vb. gibi eski bankalar bile, yedi tane özel hisse senedi sahibi olan, limited şirketler haline geldiler.

5. Aynı olgu tarım alanında da gelişti. Muazzam bir şekilde büyümüş olan bankalar, özellikle Almanya'da her türlü bürokratik görünüşün arka-

sında, giderek daha fazla ölçüde ipotekli gayrimenkulleri ele geçirdi. Sahip oldukları hisseler sayesinde, gerçek büyük toprak mülkiyeti de borsaya aktarılmış oldu, ki bu husus, çiftlikler alacaklıların ellerine geçtiğinde daha da büyük bir geçerlilik kazandı. Bu alanda, çayırların ıslahı ile erişilen köklü değişiklikler çok tesirlidir; bu şekilde devam ederse, İngiltere ve Fransa topraklarının da borsanın eline geçeceği zaman önceden tahmin edilebilecektir.

6. Şimdi yabancı ülkelere yapılan bütün yatırımlarda hisse senetli şirketler vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Sadece İngiltere'ninkileri zikredecek olursak: Kuzey ve Güney, Amerikan demiryolları (bu konuda borsa listesine bakın). Goldberger vb.

7. Ve son olarak sömürgeleştirme olgusu. Bugün bu olgu tamamen çıkarları uğruna Avrupa devletlerinin birkaç sene önce Afrika'yı bölüştükleri ve Fransa'nın da Tunus ve Tonkin'i ele geçirmiş olduğu borsanın tamamlayıcı ve talî bir yanıdır. Afrika doğrudan doğruya şirketlere kiralandı (Nijerya, Güney Afrika, Alman Güney-Batı ve Alman Doğu Afrikası). Mashonaland ve Natal ise Rhodes tarafından borsa hesabına ele geçirildi.

KAPİTAL'İN III. CİLDİNİN XXVII. BÖLÜMÜNE EKLEME [1]

Marx'ın sanayi yatırımlarının, daha yüksek ve yeni biçimleri olarak hisse senetli şirketlerin ikinci ve üçüncü derecelerini temsil eden kurumlar haline geldiklerini yazdığını biliyoruz. Üretimin, bugün büyük boyutlu sanayinin bütün alanlarında gelişme potansiyeline sahip olduğu günlük büyüme hızı, bu giderek artan ürünlerin pazarlanabileceği alanların genişlemesinin, birincisinin aksine, daha da büyük olan yavaşlığı ile dengelenmektedir. Birincisinin bir iki ay içinde ortaya çıkardığını, ikincisi tarafından birkaç senede ancak zorlukla emilebilmektedir. Buna bir de, her endüstri ülkesinin, kendi sınırlarını diğerlerine, ve özellikle de İngiltere'ye kapatmakta kullandığı ve böylelikle suni bir şekilde bile olsa, mahalli üretim kapasitesini yükseltmesine yardımcı olan koruyucu gümrük tarifesi siyasetini ekleyin. Sonuç olarak genel bir aşırı üretim, düşen fiyatlar, azalan ve hatta tamamen ortadan kaybolan kârlar ile karşı karşıya gelinmektedir. Kısacası, o övülerek göklere çıkartılan rekabet özgürlüğü, sınırlarının son noktasına varmış olup, aşikar ve kepazece iflasını bizzat kendisi ilân etmek zorundadır. Ve her ülkede, yukarıda söz konusu olan olgu, belirli bir iş-kolundaki bellibaşlı sanayicilerin üretimi düzenlemek

(1) Engels'in eklemesi, Marx tarafından anonim - şirketlerin rolü ve gelişme süreçleri hakkında yapılan tanımlama ile uyum halindedir.

gayesi ile bir kartel halinde birleşmeleri ile ortaya çıkmaktadır. Bir komite her kurum tarafından üretilecek miktarı saptamakta ve vaki olan taleplerin kurumlar arasındaki dağıtımını düzenlemekte nihaî otorite olmaktadır. Arada sırada, İngiliz ve Alman çelik endüstrileri arasında olduğu gibi, uluslararası karteller dahi kurulmaktadır. Fakat, üretimde bu çeşit bir birleşme bile kafi gelmemektedir. Tek tek firmalar arasındaki çıkar karşıtlığının rekabeti yeniden canlandırarak sık sık gelişmekte olan durumu bozması sonuçta üretimin boyutlarının imkan tanıdığı bazı iş kollarında, endüstrinin bütününün, tek elden yönetilmekte olan bir tek anonim şirketin elinde yoğunlaşmasına yolaçtı. Bu durum Amerika'da defalarca tekrarlandı; İngiltere'de ise bugüne kadar raslanan en büyük örnek İngiliz alkali üretiminin tamamını tek bir firmanın ellerinde toplayan Birleşik Alkali Tröstüdür. Otuzdan fazla kuruluşun daha önceki sahipleri tesislerine kıymet biçilen miktarlar karşılığında, beş milyon sterlin tutarında ve tröstün sabit sermayesini temsil eden bir meblağı hisse olarak aldılar. Teknik yönetim, tıpkı daha önceleri olduğu gibi, aynı ellerde kaldı, fakat işin genel kontrolu tröstün genel yönetim kadrosunun ellerinde yoğunlaştı. Bir milyon sterlin civarında bulunan yüzen sermayesi ise, halka açık hale getirildi. Buna göre, toplam sermaye altı milyon sterline eşit hale geldi. Böylelikle, kimya endüstrisinin bütününün temelini teşkil eden bu iş kolunda, İngiltere'de rekabetin yerini tekel koşulları almış, ve en tatminkâr bir şekilde, gelecekteki, toplumun bütününün, halkın adına, kamulaştırmanın yolu açılmış nesnel hazırlıkları tamamlanmış oldu.

12,5 Lira